

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ УКРАЇНИ  
«КИЇВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ  
імені ІГОРЯ СІКОРСЬКОГО»  
Факультет соціології та права  
Кафедра соціології «На правах рукопису»**

УДК 316.285

«До захисту допущено»  
Завідувач кафедри  
\_\_\_\_\_ П. В. Кутуєв  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 2018 р.

**Магістерська дисертація  
на здобуття ступеня магістра  
зі спеціальності 054 «Соціологія»  
спеціалізації «Врегулювання конфліктів і медіація»**

**на тему: «Конфліктогенність суспільства в умовах економічних криз»**

Виконала: студентка II курсу, групи СЛ-72мп  
Гуріна Єлизавета Євгенівна \_\_\_\_\_

Науковий керівник  
викладач кафедри соціології,  
кандидат політичних наук, Яковлева Н. І. \_\_\_\_\_

Рецензент  
професор кафедри теорії та практики управління,  
доктор наук з державного управління, Іваницька О.М. \_\_\_\_\_

Засвідчую, що у цій магістерській дисертації  
немає запозичень з праць інших авторів  
без відповідних посилань.

Студент \_\_\_\_\_  
(підпис)

Київ – 2018 року

**Національний технічний університет України**  
**«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»**  
**Факультет соціології і права**  
**Кафедра соціології**

Рівень вищої освіти – другий (магістерський) за освітньо-професійною програмою  
Спеціальність (спеціалізація) – 054 «Соціологія» («Врегулювання конфліктів та медіація»)

ЗАТВЕРДЖУЮ  
Завідувач кафедри  
\_\_\_\_\_ П.В.Кутуєв  
«\_\_» \_\_\_\_\_ 2018 р.

**ЗАВДАННЯ**  
**на магістерську дисертацію студенту**  
**Гуриній Єлизаветі Євгенівні**

1. Тема дисертації **«Конфліктогенність суспільства в умовах економічних криз»**, науковий керівник дисертації Яковлева Неллі Іллівна, викладач кафедри соціології, кандидат політичних наук, затверджені наказом по університету від «07» листопада 2018 р. № 4101-с
2. Термін подання студентом дисертації 07 грудня 2018 р.
3. Об'єкт дослідження – економічні кризи як явища, що супроводжують сучасний розвиток суспільства.
4. Предмет дослідження – конфліктогенність суспільства під час дестабілізаційних процесів в економіці.
5. Перелік завдань, які потрібно розробити:
  - визначити сутність наукових підходів до понять: «конфлікт», «конфліктоген», «конфліктогенність»;
  - обґрунтувати концептуальні основи конфліктогенності суспільства;
  - узагальнити теоретичні підходи до визначення сутності поняття «економічна криза»;
  - проаналізувати світовий досвід боротьби з економічними кризами та адаптувати найкращі його результати до особливостей української економіки;
  - провести розгорнутий факторний аналіз показників конфліктогенності суспільства у формі оцінки об'єктивних, об'єктивно-суб'єктивних та суб'єктивних ознак із застосуванням інструментів кореляційного аналізу;
  - проаналізувати оціночні судження експертів стосовно рівня конфліктогенності українського суспільства та ступеня впливу конфліктогенів, що спричиняють соціальну напругу;

- виявити чинники конфліктогенності суспільства, на основі експертних оцінок, які актуалізуються в періоди економічних криз та розробити рекомендації щодо зменшення негативної кореляції між економічною нестабільністю та рівнем конфліктогенності суспільства.

6. Орієнтовний перелік графічного (ілюстративного) матеріалу: 34 рисунків, 2 таблиці.

7. Орієнтовний перелік публікацій: одна публікація.

8. Дата видачі завдання СЛ-72мп – 20.11.2017

#### Календарний план

№ з/п	Назва етапів виконання магістерської дисертації	Термін виконання етапів магістерської дисертації	Примітка
1.	Визначення напрямку дослідження	20.11.2017 - 01.12.2017	
2.	Формування джерельної бази дослідження	02.12.2017 - 10.03.2018	
3.	Складання розгорнутого плану	11.04.2018 - 11.05.2018	
4.	Написання вступу до роботи (визначення об'єкту, предмету, мети та завдань)	12.06.2018 - 20.07.2018	
5.	Підготовка і написання I розділу дисертації (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА)	21.08.2018 - 04.09.2018	
6.	Написання II розділу (ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ ЯК ЧИННИК ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ)	05.09.2018 - 19.09.2018	
7.	Написання III розділу (ДИНАМІКА КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ)	20.09.2018 – 08.11.2018	
7.	Підготовка програми та інструментарію дослідження	09.11.2018 - 15.11.2018	
8.	Проведення дослідження та аналіз зібраних даних	16.11.2018 - 25.11.2018	
9.	Написання IV розділу, висновків та коригування списку літератури.	26.11.2018 – 30.11.2018	
10.	Підготовка реферату магістерської дисертації	30.11.2018 – 5.12.2018	
11.	Передача магістерської дисертації на кафедру	07.12.2018	

Студент

\_\_\_\_\_ Є.Є. Гуріна

Науковий керівник дисертації

\_\_\_\_\_ Н.І. Яковлева

## АНОТАЦІЯ

Гуріна Є.Є. Конфліктогенність суспільства в умовах економічних криз. – На правах рукопису.

Магістерська дисертація за спеціальністю – Соціологія. – Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», кафедра соціології. – Київ, 2018. 153с., список джерел з 139 найменувань, 3 додатки.

Магістерська дисертація присвячена дослідженню особливостей впливу економічних криз на рівень конфліктогенності суспільства. В роботі визначено сутність наукових підходів до понять: «конфлікт», «конфліктоген», «конфліктогенність»; обґрунтовано концептуальні основи конфліктогенності суспільства; узагальнено теоретичні підходи до визначення сутності поняття «економічна криза»; проаналізовано світовий досвід подолання економічних криз та адаптовано його результати до особливостей української економіки; проведено аналіз показників конфліктогенності суспільства; проаналізовано оціночні судження експертів стосовно рівня конфліктогенності українського суспільства; виявлено чинники конфліктогенності суспільства, на основі експертних оцінок, розроблено рекомендації щодо зменшення негативної кореляції між економічною нестабільністю та рівнем конфліктогенності суспільства.

Ключові слова: конфлікт, конфліктоген, конфліктогенність, соціальна напруженість, криза, економічна криза, рівень конфліктогенності.

## SUMMARY

Hurina E. Predisposition to conflicts in society in the conditions of economic crises.  
- On the rights of the manuscript.

Master dissertation on a specialty - Sociology. - National Technical University of Ukraine «Kyiv Polytechnic Institute», Department of Sociology. - Kiev, 2018. 153c., List of sources from 139 names, 3 applications.

The master dissertation is devoted to the study of the peculiarities of economic crises' impact on predisposition to conflicts in society. This dissertation describes the scientific approaches to the definition of the next concepts: «conflict», «conflict provoker», «predisposition to conflicts»; the conceptual foundations of predisposition to conflict in society are substantiated, presents the generalization of theoretical approaches to the definition of «economic crisis» concept and the analysis of the world experience in dealing with economic crises with the adaption of its best results to the peculiarities of the Ukrainian economy. This master dissertation includes the factor analysis of the indicators of predisposition to conflicts in society, which have the form of objective, objective-subjective and subjective features, with the use of correlation analysis tools. The analysis of the experts' evaluative judgments concerning the level of conflictability of the Ukrainian society. Based on the experts' opinions, this master dissertation reveals the actualized during economic crises factors, developed recommendations for reducing the negative correlation between economic instability and the level of societal predisposition to conflicts.

Key words: conflict, conflict provoker, predisposition to conflicts, social tension, crisis, economic crisis, level of predisposition to conflicts.

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА.....	9
1.1.Наукові підходи до визначення сутності поняття «конфлікт».....	9
1.2.Концептуальні основи конфліктогенності суспільства.....	18
Висновки до розділу 1.....	29
РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ ЯК ЧИННИК ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ.....	32
2.1. Теоретичні засади дослідження економічних криз.....	32
2.2. Шляхи подолання економічних криз.....	43
Висновки до розділу 2.....	54
РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ.....	57
3.1. Аналіз показників конфліктогенності суспільства.....	57
3.2. Факторний аналіз конфліктогенності суспільства.....	83
Висновки до розділу 3.....	101
РОЗДІЛ 4. ДОСЛІДЖЕННЯ «АНАЛІТИЧНА ОЦІНКА ВПЛИВУ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ НА КОНФЛІКТОГЕННІСТЬ СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ».....	105
4.1. Програма дослідження «Аналітична оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні».....	105
4.2. Результати дослідження «Аналітична оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні».....	112
ВИСНОВКИ.....	124
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	128
ДОДАТКИ.....	139

## ВСТУП

*Актуальність дисертаційної магістерської роботи.* Зміни, які останнім часом відбулися в Україні мають радикальний характер. Економічні кризи, структурна трансформація економіки, непрозорі приватизаційні схеми, масштабні соціокультурні зміни, викликали зростання безробіття, руйнацію державного промислового сектору, зниження рівня життя населення та призвели до загострення соціальної напруженості в суспільстві. Сучасне суспільство являє собою сукупність суб'єктів, які знаходяться у постійній взаємодії. Нові відносини у суспільстві будуються через напруги, які виникають у різних сферах та на різних рівнях соціальної організації. З огляду на це, науковцями виділяються напруги різних видів: соціально-економічні соціально-політичні, соціально-демографічні, соціально-психологічні, політико-правові, міжетнічні, правові тощо.

В контексті проблеми, що досліджується, сукупність різних видів напруг, які призводять до виникнення та розвитку конфлікту, розглядається як конфліктогенність суспільства. Конфліктогенність суспільства – це його деструктивний потенціал, пов'язаний з порушенням налагоджених зв'язків та відносин, зростанням соціальної напруги, загостренням протиріч в економічній та політичній сферах, деградацією соціальних відносин. Конфліктогенність суспільства характеризує сучасний стан суспільного життя з його розбіжностями та невідповідностями об'єктивного та суб'єктивного характеру.

Складність аналізу конфліктогенності суспільства зумовлюється певними особливостями, що притаманні слабко структурованим системам. Основними із них є: багатоаспектність процесів, що протікають в них та їх взаємопов'язаність, що не дозволяє детально розглядати окремі явища, всі явища та процеси слід розглядати у сукупності; відсутність достатньої кількісної інформації про динамічний розвиток процесів, що спонукає до використання інструментів якісного аналізу; мінливість характеру процесів в часі; посилення, загострення та заглиблення в кризові періоди.

У зв'язку з цим дослідження, які спрямовані на формування наукового підґрунтя та прикладних засад діагностики конфліктогенності суспільства не втрачають своєї актуальності, особливо в кризові періоди та періоди радикальних трансформацій. Рання діагностика конфліктогенності суспільства дозволяє виявити негативні явища і процеси в соціально-економічній сфері та визначити реакцію населення на ці явища і процеси, тобто своєчасне виявлення конфліктогенів сприяє зниженню загального рівня конфліктогенності суспільства.

*Об'єктом дослідження* є економічні кризи як явища, що супроводжують сучасний розвиток суспільства.

*Предметом дослідження* є конфліктогенність суспільства під час дестабілізаційних процесів у економіці.

*Метою дисертаційної роботи* є дослідження особливостей впливу економічних криз на рівень конфліктогенності суспільства.

Для досягнення мети в роботі поставлені наступні *завдання*:

- визначити сутність наукових підходів до понять: «конфлікт», «конфліктоген», «конфліктогенність»;
- обґрунтувати концептуальні основи конфліктогенності суспільства;
- узагальнити теоретичні підходи до визначення сутності поняття «економічна криза»;
- проаналізувати світовий досвід боротьби з економічними кризами та адаптувати найкращі його результати до особливостей української економіки;
- провести розгорнутий факторний аналіз показників конфліктогенності суспільства у формі оцінки об'єктивних, об'єктивно-суб'єктивних та суб'єктивних ознак із застосуванням інструментів кореляційного аналізу;
- проаналізувати оціночні судження експертів стосовно рівня конфліктогенності українського суспільства та ступеня впливу конфліктогенів, що спричиняють соціальну напругу;
- виявити чинники конфліктогенності суспільства, на основі експертних оцінок, які актуалізуються в періоди економічних криз та розробити



рекомендації щодо зменшення негативної кореляції між економічною нестабільністю та рівнем конфліктогенності суспільства.

*Наукова розробленість проблеми.* Конфлікт як соціально-економічне явище та суспільний процес розглядається вітчизняними та зарубіжними науковцями. Проблема конфліктної соціальної взаємодії є предметом наукових праць Е. Дюркгейма, Е. Мейо, Г. Парсонса. Конфлікт як рушійний фактор суспільних процесів розглядається К. Марксом, М. Вебером, Л. Гумпловичем, Г. Зіммелем, В. Парето. Конфлікт як соціально-психологічне явище досліджується у наукових працях Дж. Дьюїка, Р. Коллінза, А. Обершела, Дж. Рекса. Вивченням проблем соціальних конфліктів займаються К. Боулдінг, Р. Дарендорф і Л. Козер.

Похідними від поняття конфлікт є дефініції конфліктоген та конфліктогенність. Механізми дії конфліктогенів у своїх наукових працях розглядав А. Егідес. Складові елементи конфліктогенності досліджувала Н. Монастирська, конфліктогенні взаємодії вивчала Ю. Грязнова, ознаки конфліктогенності аналізував В. Городяненко. Особливості та етапи управління конфліктогенністю суспільства обґрунтували Є.Перов та М. Перова. Вченими також були запропоновані шляхи, способи та механізми зниження конфліктогенності суспільства.

За результатами наукових досліджень вище перерахованих вчених, здійснено формування вагомого науково-методологічного обґрунтування теоретичних та прикладних аспектів конфліктогенності суспільства, проте багатогранність та особливість даного питання, особливо в умовах економічних криз доводить необхідність додаткових досліджень, що і підтверджує актуальність обраної тематики та дає підстави обґрунтувати мету, завдання та зміст дослідження.

*Методи дослідження.* Теоретико-методологічною основою дисертаційного дослідження є наукові положення теорій конфлікту, теорій соціальної взаємодії, праці вітчизняних науковців та зарубіжних дослідників в сфері соціології, психології та економіки.

Дисертаційне дослідження здійснено з використанням загальнонаукових та статистичних методів: аналізу та синтезу – для всебічного вивчення конфлікту як соціального явища та суспільного процесу; дослідження конфліктогенності як соціального феномену; систематизації – для оцінки ознак конфліктогенності суспільства; статистичні – для оцінки тенденцій змін комплексних та інтегральних показників конфліктогенності суспільства; комп'ютерної обробки, графічного представлення та аналізу інформації за допомогою прикладного програмного забезпечення Microsoft Excel – для обґрунтування відповідних заходів щодо зниження конфліктогенності суспільства.

Також в магістерській дисертації були застосовані спеціальні соціологічні методи дослідження, а саме: метод опитування із формалізованою анкетною, та кількісний аналіз даних на основі експертного оцінювання впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні.

Інформаційну базу дослідження становлять закони та нормативні акти України, Укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, звітні матеріали Державної служби статистики України, Національного банку України, інших міністерств і відомств, статистичні масиви даних міжнародних організацій та рейтингових агентств, наукові праці провідних вітчизняних та зарубіжних учених, матеріали конференцій і семінарів, монографії, збірники та наукові статті; інтернет-ресурси тощо.

*Наукова новизна результатів дослідження.* Результати дослідження орієнтовані на обґрунтування концептуальних засад зниження конфліктогенності суспільства у періоди її загострення. Найбільш важливими науковими результатами, що характеризуються новизною і виносяться на захист, є наступні положення:

*вперше:*

- розроблено методичний інструментарій для проведення факторного аналізу конфліктогенності суспільства, що дозволяє: виявити фактори, які здійснюють найбільший вплив на рівень соціальної конфліктогенності суспільства; виявити

фактори, які призводять до зростання напруженості у суспільстві та провокують загострення конфліктогенності;

- обґрунтовано концептуальні засади соціально-економічної конфліктогенності суспільства та розвинуто відповідний розрахунково-аналітичний інструментарій й алгоритм оцінки, використання якого дозволяє здійснювати моніторинг ефективності управління конфліктами на різних рівнях агрегування;

*удосконалено:*

- термін «конфліктогенність соціума» – це його деструктивний потенціал, пов'язаний з порушенням усталених зв'язків та відносин, зростанням соціальної напруженості, зростаючих протиріч в економічній, політичній та соціальній сферах, деградацією суспільних відносин;

- термін «конфлікт» та надано йому актуальний зміст в рамках тематики дослідження – це деструктивне соціальне явище динамічного характеру, яке проявляється у формі протиборства між людьми або групами людей щодо реалізації ними їх суперечливих інтересів, думок, позицій, цілей, поглядів, цінностей, уподобань тощо;

- класифікацію конфліктогенності;

- термін «криза» – це переломна фаза розвитку систем, на якій відбувається перебудова звичного устрою та зміна усталеного стану, спричиненого порушенням рівноваги та розбалансованістю її складових елементів. «Економічна криза» – це складова економічного циклу, яка проявляється через негативні економічні явища, спричинені дисбалансом у процесах розвитку економічних систем, та має небажані наслідки у формі спадів виробництва, банкрутства підприємств, зростання безробіття та інфляції, що призводить до погіршення добробуту населення;

*уточнено:*

- складові процесу управління конфліктогенністю суспільства;

*набули подальшого розвитку:*

- підходи щодо визначення природи, розуміння сутності та трактування понять «конфліктогенність», «криза», «економічна криза».

- результати кореляційного аналізу конфліктогенності суспільства;
- науково-практичні підходи до формування і реалізації заходів щодо зниження конфліктогенності суспільства.

*Теоретична цінність магістерської дисертаційної роботи.* Результати дослідження особливостей посилення соціальної напруженості сучасного суспільства, виявлення рівня конфліктогенності українського соціуму, обґрунтування конструктивної та деструктивної ролі конфлікту, визначення чинників, що посилюють загострення та ескалації конфліктів уможливають більш поглиблене розуміння сутності соціально-економічної конфліктогенності суспільства та її проявів у періоди радикальних змін та трансформаційних перетворень. Матеріали магістерської дисертації можуть бути використані під час викладення теоретичних курсів «Соціологія» і «Конфліктологія», а також для аналітичної роботи у структурах виконавчої влади.

*Практична цінність магістерської дисертаційної роботи* полягає в можливості подальшого застосування запропонованої методики діагностики конфліктогенності сучасного суспільства в умовах економічних криз. Розроблені концептуальні основи конфліктогенності суспільства сприятимуть більш глибокому розумінню сутності понять «конфлікт», «соціальна напруженість» та «конфліктоген».

*Структура роботи* зумовлена логікою дослідження і складається із вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків та рекомендацій, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 153 сторінки, з них основного тексту – 125 сторінок. Список використаних джерел містить 139 найменувань.

*Апробація результатів дисертації:* Результати досліджень, покладені в основу цієї роботи, оприлюднені й обговорені на Міжнародній науково-практичній конференції «Світові конфлікти у XXI столітті: філософська рефлексія соціальних, економічних, екологічних, політичних та релігійних аспектів» (м. Київ, НТУУ «КПІ», 2018). Окремі результати дослідження опубліковані у науковій статті «Оцінка впливу регіональної економіки на стан соціальної сфери Причорноморського регіону» // Причорноморські економічні студії. – 2018. – Вип. 30/1. – С. 134-139.

# РОЗДІЛ 1

## ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА

### 1.1. Наукові підходи до визначення сутності поняття «конфлікт»

Історія людських цивілізацій насичена чималою кількістю фактів, що ілюструють процес розвитку як боротьбу інтересів, загострення суперечностей, що неминуче перетворюються у найгострішу форму – конфлікт.

Конфлікт як соціальне явище у вузькому сенсі та суспільний процес – у широкому мав місце ще у первісному суспільстві. Прогрес технологій виготовлення знарядь праці, предметів вжитку, зародження селянської землеробної цивілізації, зміна суспільних форм співжиття, удосконалення господарської діяльності, перехід від привласнюючого до відтворювального типу ведення господарства, перший великий суспільний поділ праці, призвели з одного боку до процвітання суспільства та піднесення добробуту, а з іншого – до загострення суперечностей.

У результаті стрімкого розвитку суспільних відносин розпочався процес диференціації суспільства, яка в свою чергу також вплинула на виникнення та розвиток конфліктів у суспільстві. Суспільні відносини є суцільним протиріччям, які мають різні види та форми проявів, різний ступінь загострення. Проявом суспільних протиріч є економічні, політичні, соціальні та духовно-культурні закономірності. Формою прояву переважної більшості протиріч виступають розбіжності, відхилення, відмінності між складовими елементами. Проте, незважаючи на зазначене, не кожна розбіжність є причиною соціальної напруженості чи конфлікту. Відмінності, спричинені протиріччям інтересів протилежних сторін, які усвідомлюються ними як несправедливі, стають джерелом конфлікту. Але історичний розвиток демонструє, що жити без конфлікту суспільство не може. Конфлікт стає невід’ємною умовою існування людства.

Намагаючись забезпечити стабільний та стійкий розвиток, сучасне суспільство бореться із суперечностями використовуючи державні інституції та правову систему. Проте реальна дійсність суспільного життя настільки різноманітна, що ані держава, ані соціальні, ані правові інститути не в змозі повністю її врегулювати. З огляду на це, виникають явища, дестабілізуючі суспільство та окремі його сфери, наслідками таких змін стають збої, неузгодженості, неврегульованість тощо. Саме у полі цих диспропорцій і зароджуються конфлікти. В науковому обігу з метою вивчення соціальних протиріч та їх опису використовуються поняття «соціальна напруженість» та «конфлікт».

Конфлікт – це комплексне багатоаспектне поняття, вивченням сутності якого займаються дослідники різного фаху: філософи, психологи, соціологи, політологи, менеджери, педагоги, культурологи та інші представники галузей знань гуманітарного спрямування.

У повсякденному вжитку дефініція «конфлікт» характерна широкому колу процесів та явищ – починаючи від особистих непорозумінь, сімейних негараздів, службових суперечностей, протистояння соціальних об'єднань і завершуючи збройними сутичками. Усталеною є думка більшості науковців про те, що повністю врегулювати конфлікт неможливо, оскільки він нерозривно пов'язаний із людським буттям, та є джерелом змін, що відбуваються в суспільстві. Отже, під впливом конфліктів суспільство стає здатним до змін, соціальні відносини у суспільстві в конфліктних ситуаціях стають набагато мобільнішими та гнучкими. Чим гострішим виявляється конфлікт, тим більш відчутним є його вплив на соціальні процеси, що протікають у суспільстві.

Кожна людина, постійно перебуваючи у суспільних відносинах, задовольняючи свої безмежні потреби, приречена на конфлікт. З огляду на це перед науковцями постає питання: конфліктність – це риса особистості, чи наслідок взаємодії із соціальним середовищем?

Є дві різні позиції щодо відповіді на це питання. З однієї точки зору, яка започаткована ще у вчені Аристотеля, підкреслюється природа людської

сутності, наголошується на базових соціальних складових особистості, на її здатності співпрацювати та співіснувати з іншими людьми у соціумі. Друга точка зору є протилежною, відповідно до неї, для будь-якої людини інші члени соціуму виступають тільки як середовище існування, і виправданою є поведінка людини за принципом «не так як всі» [63, С.12].

Розмаїття сучасних теорій конфлікту характеризується біполярністю підходів до проблеми конфліктної соціальної взаємодії. Низкою вчених, зокрема, Т. Парсонсом, Е. Дюркгеймом, Е. Мейо, конфлікт ототожнюється з «хворобою», яка спалахує внаслідок людських взаємовідносин, і є відхиленням від прийнятих норм соціальної взаємодії. До стану хвороби не слід доводити людські стосунки, треба намагатися тримати «соціальну рівновагу» та перебувати у «стані співпраці та партнерства».

Заслужують на увагу погляди Е. Дюркгейма, який керується принципом нерозривної спільності інтересів суспільства, та ідентифікує конфлікт як певну аномалію у функціонуванні соціальних систем. Схильний до цих поглядів і Т. Парсонс, який характеризує конфлікт як деструктивне та дисфункціональне явище [22, С.7–8]. Схожими до позицій Т. Парсонса є погляди представників школи «людських відносин», на думку яких, нормальний стан суспільства характеризується гармонією та соціальним консенсусом.

Відомими науковцями К. Марксом, М. Вебером та В. Парето конфлікт трактується як фактор, що рухає соціальні процеси і виступає джерелом суспільних змін. Наслідком окреслених підходів є градація теорії конфлікту на два різновиди: функціоналізм і соціологія конфлікту.

Сутність та причини соціального конфлікту досліджені і класиками матеріалізму К. Марксом та Ф. Енгельсом, на їх думку конфлікти є наслідком соціальної нерівності і проявляються в класовій боротьбі [68, С.7–8]. Але критиками марксизму не були сприйняті такі викладення внаслідок недостатньої обґрунтованості та односторонності суджень. Адже, проблема конфлікту розглядалася матеріалістами крізь призму економічних відносин, які і

визнавалися головними причинами конфліктів між класами та соціальними групами.

Значного розвитку теорія соціальних конфліктів отримала спираючись на погляди Г. Гегеля. Головна причина конфліктів, на його думку – це класова соціальна поляризація між «нагромадженням багатства» і «класовою приналежністю до праці». Ще за багато століть до сучасного, вчені довели, що виникнення і розгортання конфліктів – це неминуча реальність, яка виступає стимулом суспільного розвитку, його рушійною силою. Окрім вже вищезазначеного М. Вебера, цей підхід до теорії конфлікту також розділяли австрійський соціолог Л. Гумплович, німецький мислитель Г. Зіммель та інші [63, С.13].

Вагомі кроки у вирішенні проблеми конфлікту були зроблені науковцями вже в ХХ столітті. Конфлікт як соціально-психологічне явище досліджується у наукових працях Дж. Рекса, Р. Коллінза, А. Обершела, Дж. Дьюїка. У середині ХХ століття, в результаті низки напрацювань вчених, виокремився науковий напрямок, який і донині займається дослідженням проблем соціальних конфліктів. Найвідоміші представники цього напрямку – німецькобританський філософ, соціолог, політолог Р. Дарендорф та американські вчені Л. Козер і К. Боулдінг [68, С.7–8].

Кожен конфлікт має динамічний характер і є результатом низки подій, які розвиваються, виходячи з наявних обставин. Динамізм конфлікту показує, що у разі не вжиття заходів щодо ліквідації його причин або пом'якшення його перебігу починають формуватися умови для виникнення та спалаху нового витка конфлікту. Джерелами загострення конфліктів, зокрема, можуть бути невдоволення поточним станом справ, зростання соціальних вимог, радикальна трансформація самосвідомості і соціального настрою.

За своєю структурою конфлікт має об'єктивний та суб'єктивний зміст. До складу об'єктивного змісту конфлікту включаються: об'єкти і суб'єкти конфлікту, предмет та джерела виникнення конфлікту. Суб'єктивний зміст в



свою чергу містить: мотиви сторін, конфліктну поведінку та образи предмета конфлікту [68].

Ознаками конфлікту є усвідомленість протилежностей інтересів, цінностей, цілей, наявність протиріч у судженнях та поглядах, протиборства з приводу неузгодженості між людьми чи групами людей. І.Бекешкіна наголошує на усвідомленому характері протиріч: «... у визначенні конфлікту, як форми протиборства між людьми, обов'язково має бути вказівка на усвідомлений характер протиріччя інтересів» [9].

Британський дослідник, співробітник Лондонського центру аналізу конфліктів, Дж. В. Бертон визнавав, що конфлікт є необхідною і закономірною умовою суспільного життя. З огляду на це, він запропонував власне бачення сутності та природи конфлікту. За його поглядами, конфлікт має розглядатися як суб'єктивне явище, як таке, що породжене взаємним непорозумінням сторонами того, що існує можливість задоволення інтересів кожної сторони. Дж. Бертон стверджує, що конфлікт, який на перший погляд здається об'єктивним, може бути перетворений у взаємодію із позитивним результатом для обох сторін, що приймають у ньому участь. Тільки через переосмислення власних інтересів та інтересів опонента, можна розгледіти можливості функціонального співробітництва, партнерства і отримати взаємну вигоду [117].

Л. Козер вважає «конфлікт боротьбою за цінності і претензії на певний статус, владу та ресурси» [50]. В книзі «Функції соціального конфлікту» Л. Козер обґрунтовує позитивні функції конфлікту, розвиваючи думку про те, що конфлікт є поштовхом до нового етапу розвитку. За поглядами Л. Козера, знаходячи шляхи вирішення конфліктів, через трансформаційні зміни та об'єднані зусилля, соціальний організм на новому етапі розвитку приводиться в дію відповідно до оновленого середовища. Позитивна риса конфлікту проявляється в тому, що він допомагає модифікувати та створювати стандарти подальшого існування суспільства в умовах, що змінилися [49].

Л. Козер акцентує увагу на гостроті конфлікту, і визначає, що її ступінь корелює із відношенням особистості до життєвих цінностей. Чим більш

емоційною є людина, тим більше шансів, вона піде на відкритий конфлікт та доведе його до стану неконтрольованого. І навпаки, чим вищим рівнем реалізму володіє людина, тим менш гострим виявляється спричинений нею конфлікт. Конфлікт буде більш тривалишим, якщо конфліктуючі сторони не мають чітких цілей, не погоджуються на передчасну перемогу або поразку, нездатні тверезо оцінити свої сили та можливі результати [48].

Американський соціолог та економіст К. Боулдінг вбачає в конфлікті усвідомлені сформовані протиріччя та зіткнення інтересів і вважає його характерною рисою будь-якого процесу у суспільстві. У своїй «Загальній теорії конфлікту», К. Боулдінг виділяє дві моделі конфлікту: статичну і динамічну. Головною причиною конфлікту К. Боулдінг називає несумісність потреб протиборчих сторін [118]. При розгортанні статичного конфлікту сторони конкурують одна з одною за ту чи іншу позицію або ресурс. В основі динамічної моделі конфлікту лежить принцип біхевіоризму, який стверджує, що поведінка людини або тварини заснована на стимулі, який надходить із середовища «стимул-реакція».

Р. Дарендорф під соціальним конфліктом розуміє «відносини між структурними елементами, які характеризуються через об'єктивні та суб'єктивні протилежності» [26]. Р. Дарендорф, зокрема виділяє рівні, на яких можуть відбуватися конфлікти:

- між неузгоджуваними очікуваннями, які пред'являються до людини, що грає ту чи іншу роль (виконую певну функцію);
- між соціальними ролями, які людина повинна грати одночасно;
- конфлікти всередині соціальних груп (внутрішньогрупові конфлікти);
- конфлікти між соціальними групами;
- конфлікти, що охоплюють суспільство в цілому;
- конфлікти між державами та всередині держав [26].

За радянських часів науковці також здійснювали спроби розібратися у феномені конфлікту як соціально-психологічного явища (Л. Виготський, С. Рубінштейн, А. Леонтьєв). Суб'єктивне оцінювання людиною певної ситуації, її

переживання виділяли як необхідний компонент наявності конфлікту. Проблемі суб'єктивного переживання людиною певної ситуації приділив свою увагу В. М'ясищев у своїх наукових працях [32].

Враховуючи вищенаведене сьогодні є сформованим підхід, який враховує суб'єктивне ставлення людини до природи та сутності конфлікту. Усвідомлення та ідентифікація людиною зовнішньої ситуації, особистих переживань інтерпретують як неодмінну умову наявності конфлікту. Таких поглядів на проблему конфлікту дотримуються науковці в галузі психології та соціології. Зокрема, Н. Грішиною, О. Донченко, А. Ішмуратовим, М. Пірен, Т. Титаренко та Н. Чепелевою величезна увага приділяється вивченню суб'єктивних переживань у конфліктних ситуаціях. Чимало уваги сучасні психологи приділяють осмисленню практичних проблем у створенні та вирішенні конфліктів.

Сутність та природу внутрішньоособистісних конфліктів в своїх наукових працях розкрили такі вчені, як Л. Бурлачук, О. Донченко, Н. Максимова, Л. Орбан-Лембрик, М. Пірен, Т. Титаренко та ін. Взаємозв'язок між внутрішньо-особистісними конфліктами та проблемами професіоналізації особистості довели в своїх дослідженнях І. Ващенко, Л. Карамушка, Н. Коломінський, Г. Ложкін та багато інших. Величезна увага українських психологів, зокрема, О. Бондаренко, В. Панок, Н. Чепелева, приділена практичним аспектам психологічного консультування та психотерапії внутрішньоособистісних конфліктів [22].

Вітчизняні дослідники Г. Ложкін та Н. Пов'якель досліджують конфлікт з точки зору зіткнення різновекторних сил суб'єктів взаємодії. Представники такого підходу зазначають, що поняття різновекторності є ширшим за розуміння протилежності спрямованості, що дає можливість зняти обмеження розуміння проблеми та усунути елемент антагонізму [55].

У сучасних наукових працях вітчизняних дослідників, зокрема, соціологів та економістів, підкреслюється перш за все об'єктивна, матеріально-економічна та класова суть конфлікту. Більшість науковців схиляються до думки, що носіями конфліктів виступають в основному соціальні чинники.

Як соціальному феномену, конфлікту характерний стан поступового ускладнення, оновлення структури та джерел. Взаємодіючи за видовою складовою, конфлікти доповнюють один одного, набувають нових ознак. Пояснюється це динамічним характером конфлікту та поступовим ускладненням системи соціальних взаємовідносин.

Аналізуючи численні публікації науковців щодо типологізації конфліктів, у Додатку А. нами пропонується до використання їх узагальнена класифікація.

Таким чином, незважаючи на величезну видову палітру конфліктів, можна стверджувати, що протікання конфліктів є певним універсальним процесом, він має однакові стадії, фази, етапи перебігу і функції, способи розв'язання та припинення незалежно від середовища й умов виникнення.

Для отримання більш вдалого результату, який очікується в процесі розв'язання конфлікту, на нашу думку, слід ретельно розібратися в стадіях, фазах та етапах перебігу конфліктів.

Так, науковцями виділяються наступні фази конфлікту: початкова, перехідна, фаза підйому (піку конфлікту) та фаза спаду (згасання конфлікту). На початковій фазі виділяється передконфліктна стадія потенційного формування протилежних (антагоністичних) інтересів, цінностей, норм. Передконфліктна стадія складається з етапів: виникнення протиріч, негараздів, непорозумінь; зміна ціннісних орієнтацій та ідентифікація конфлікту.

Перехідна фаза містить стадію переходу від потенційного конфлікту до реального за наступними етапами: виникнення і розгортання конфліктної ситуації; усвідомлення учасниками конфлікту своїх вірно чи хибно зрозумілих інтересів та усвідомлення реальної конфліктної ситуації.

На фазі підйому (піку конфлікту) розгортається стадія конфліктних дій за етапами: початок відкритої конфліктної взаємодії та розвиток відкритого (неприхованого) конфлікту.

На фазі спаду (згасання конфлікту) має місце післяконфліктна стадія зняття або врегулювання конфлікту зі своїми етапами: пошуку шляхів припинення конфлікту та його безпосереднього вирішення [15].

Отже, з огляду на характеристику етапів та стадій перебігу конфлікту, на більшу увагу заслуговує аналіз ймовірності його вирішення. Так, за наведеними даними найбільшого успіху у розв'язанні конфлікту можна добитися саме на першій, передконфліктній стадії. Ймовірність розв'язання конфліктів на наступних стадіях зменшується в геометричній прогресії. Тобто, чим більш глибоким є конфлікт, тим менш ймовірною буде можливість його розв'язання.

Найскорішому розв'язанню конфліктів сприяє певна тактична поведінка учасників конфлікту чи сторонніх осіб, які займаються його врегулюванням. До тактик, що враховують усі аспекти конфлікту як соціального явища, відносять: розв'язання конфлікту на основі його сутності та змісту, розв'язання конфлікту з урахуванням його цілей, розв'язання конфлікту з урахуванням його функцій, розв'язання конфлікту з урахуванням емоційно-пізнавального стану учасників, розв'язання конфлікту з урахуванням властивостей його учасників, розв'язання конфлікту з урахуванням його можливих наслідків, розв'язання конфлікту з урахуванням етики стосунків конфліктуючих сторін [32].

Механізм розв'язання конфлікту ґрунтується на попередньому його аналізі. Аналізувати конфлікти слід розпочинати з елементарних, найпростіших рівнів, – з джерел та причин виникнення конфліктних ситуацій. Найчастіше аналіз конфлікту починають із вивчення структури потреб особистості або групи осіб, які виступили у ролі конфліктогенів. Усвідомлення причин виникнення конфліктів є запорукою їх успішного розв'язання. Припинення конфлікту можливе шляхом налагодження взаємодії, організації переговорів та забезпечення партнерства конфліктуючих сторін.

Отже, в результаті аналізу низки наукових та професійно-орієнтованих джерел, з огляду на багатопрофільність конфлікту, нами пропонується власне бачення поняття цього поняття: конфлікт (від лат. *conflictus* – зіткнення) – це деструктивне соціальне явище динамічного характеру, яке проявляється у формі протиборства між людьми або групами людей щодо реалізації ними їх суперечливих інтересів, думок, позицій, цілей, поглядів, цінностей, уподобань тощо.

## **1.2 Концептуальні основи конфліктогенності суспільства**

Трансформаційні зміни, які останнім часом характерні для України, торкаються всіх без виключення економічних та соціальних інституцій, політичної та правової системи, стану культури, освіти, медицини, та, загалом, статусу України, як суверенної держави. Економічні кризи останніх десятиліть, структурна трансформація економіки, непрозорі приватизаційні схеми, радикальні соціокультурні зміни, викликали зростання рівня безробіття, руйнацію державного промислового сектору, кризи неплатоспроможності, та призвели до загострення соціальної напруженості в суспільстві. Погіршення рівня життя населення також загострює соціальну напруженість в суспільстві та загрожує надійному і безпечному існуванню у життєвому просторі.

Відносини у сучасному суспільстві будуються через напруженості, які виникають на різних рівнях суспільної організації. Враховуючи складність рівневої організації, в суспільстві виникають різні види напруги: соціально-економічного, соціально-політичного, соціально-демографічного, соціально-психологічного, правового та міжетнічного характерів. Загалом, під соціальною напруженістю розуміють погіршення нормальних відносин і неадекватну поведінку учасників соціальної взаємодії. В основі соціальної взаємодії в значній мірі лежать економічні мотиви, саме вони є головним чинником, який провокує виникнення та загострення соціально-економічних конфліктів.

Причинами соціальної напруженості в суспільстві є економічні та політичні негаразди. Окремі види соціальної напруги можуть виникати внаслідок зіткнення матеріальних інтересів окремих соціальних груп, в процесі конкурентної боротьби за володіння владою, в прагненні до забезпечення безпеки тощо. Напруга може виникати в одній і тій самій соціальній групі при різному сприйнятті її членами одних і тих самих процесів або явищ. Напруженості можуть виникати між людьми з різними характерами та особистим світосприйняттям.

Невдоволення, викликане низькими доходами, інфляцією, безробіттям, відсутністю особистої безпеки, викликає недовіру до владних структур, соціальну напруженість на поведінковому рівні – конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, міграцію населення в інші регіони і країни [29].

Попри всі вище зазначені негативні риси, соціальні напруги здатні спричиняти і позитивні впливи. Зокрема, вони спонукають людей змінити існуючу ситуацію або пристосуватися до неї, знижуючи тим самим загальний рівень напруги, сприяють об'єднанню однодумців, стимулюють розробку всіляких заходів, спрямованих на запобігання деструктивних конфліктів.

Окрім наведеного вище, соціальна напруженість може виступати індикатором стійкої соціальної неузгодженості між очікуваними та реальними ціннісними орієнтаціями суспільства, мотивами окремих прошарків або значної частини населення та ступенем їх адекватного задоволення, реаліями життя, існуючим станом справ. Соціальні напруги в суспільстві виникають також внаслідок зміни інтересів або ціннісних орієнтацій членами суспільства із набуттям життєвого досвіду.

Сукупність напруг, які спровоковані певними протиріччями або розбіжностями являє собою конфліктогенність суспільства. Акумуляція та загострення непорозумінь, сутичок, неузгодженостей, антагоністична поведінка індивідів сприяють підвищенню рівня конфліктогенності суспільства.

Дії та різного рода реакції, які провокують конфлікт, об'єднуються єдиним поняттям – конфліктогени. Вперше термін «конфліктоген» був введений у науковий обіг російським психологом А. Егідесом. Сьогодні це поняття достатньо широко вживається у науковій практиці багатьох галузей знань. Термінологічні словники визначають конфліктоген як: дію (бездію), елемент поведінки, жест, інтонацію, здатний спровокувати напругу та привести до виникнення конфлікту: сукупність дій, що породжують деструктивний конфлікт; чинник, що провокує роздратування та веде до агресії [33].

Механізм дії конфліктогенів є доволі простим: індивід у відповідь на обурення, непорозуміння, незгоду проявляє агресію, як правило, більш високої

інтенсивності (ескалація конфліктогену), тобто провокуючий конфліктоген викликає конфліктоген у відповідь у вигляді вкрай негативної реакції, зростання напруги чи посилення агресії. Ймовірно це можна пояснити на інстинктивному рівні намаганням забезпечити відповідний рівень особистої безпеки.

За рівнями прояву у певному середовищі конфліктогени можуть виступати у формі жестів, рухів, поглядів, дій окремих осіб (на рівні малих соціальних груп) чи у вигляді процесів або явищ, дій владних прошарків, політичних лідерів, представників бізнесових структур (на рівні суспільства). З огляду на це конфліктогени на мікрорівні можна назвати частковими, на мегарівні – суспільними [44].

Динамічний характер розвитку суспільства демонструє постійну зміну як за видами, так і за формами суспільних відносин. Особливо яскраво це проявляється в результаті трансформаційних змін. Так, внаслідок економічних реформ, втратили актуальність такі поняття як «спекуляція» та «фарцовка», на зміну їм прийшли поняття «підприємницька діяльність», «комерційне посередництво», «приватне підприємництво». Не вживається сьогодні і поняття «шабаюга», на зміну йому прийшло поняття «фрілансер». Поряд із зникненням старих понять, трансформаціями них в актуальні сьогодні визначення, характерними для суспільства залишаються нові загрози та виклики, які спричиняють нові види соціальної напруги в суспільстві та формують різні прояви конфліктованості суспільства.

В процесі пошуку відповіді на питання про природу та сутність конфлікту в наукових колах набули поширення терміни «конфліктоген» і «конфліктованість» та став популярним міждисциплінарний науковий напрям, що отримав назву «конфліктологія».

Поняття конфліктованості має різні визначення в залежності від мети та галузей дослідження. В умовах економічної кризи і спаду виробництва об'єктивні розбіжності знаходять сильніший емоційний відгук у населення. Конфліктованість сучасного суспільства тісно пов'язується з внутрішньо особистісними протиріччями, що виникають у всіх сферах людської діяльності.



Узагальнюючи погляди дослідників можна сформулювати таке визначення: конфліктогенність соціума – це його деструктивний потенціал, пов'язаний з порушенням усталених зв'язків та відносин, зростанням соціальної напруженості, зростаючих протиріч в економічній, політичній та соціальній сферах, деградацією суспільних відносин.

На відміну від конфлікту, конфліктогенність – це сукупність напруженостей і стан суспільства в конкретний момент часу. Під конфліктогенністю суспільства переважна більшість дослідників розуміє сукупність напруженостей соціального, економічного, політичного, демографічного, культурного та етнічного характерів.

Конфліктогенність, як соціальний феномен, відображає наявність загрози суспільству, вона є проміжною ланкою від стійкого стану соціальної структури до соціальних конфліктів. В залежності від характеру напруженостей, конфліктогенність має різний ступінь інтенсивності:

- прихована, без прояву явних ознак невдоволеності;
- загрозна, усвідомлення значною частиною населення загрози незадоволення їх соціальних, економічних, політичних, культурних та інших потреб чи інтересів;
- одинична вогнева, наявність осередків загострення напруженостей в окремих регіонах;
- багаточисельна вогнева, наявність осередків загострення напруженостей по всій країні [25].

Під час аналізу конфліктогенності суспільства вченими досліджуються наступні її елементи: конфліктогенне середовище (умови), суб'єкти формування напруги (конфліктогени), ознаки конфліктогенності, рівень конфліктогенності, причини (чинники) конфліктогенності. В процесі аналізу конфліктогенності умовно розмежовується населення і соціальне середовище, в якому протікає його життєдіяльність. Соціальне середовище формує ментальність населення, його життєві і ціннісні орієнтири, мотивацію поведінки [61].

Конфліктогенне середовище трактується вченими як об'єктивна умова виникнення напруженості між великими соціальними групами у суспільстві, сукупність економічних, політичних, соціальних та інших процесів, які призводять до прояву негативних емоцій. Конфліктогенне середовище охоплює сукупність суспільних умов, до складу яких входять суспільно-економічні умови життя і побуту, соціально-політичний устрій суспільства, релігійна приналежність, соціокультурна реальність. В результаті аналізу конфліктогенного середовища виявляються умови, за яких напруженість в суспільстві набуває небезпечних ознак. При цьому слід пам'ятати про те, що поведінка населення змінюється значно повільніше, ніж характеристики соціального середовища, які продукують напруженість у суспільстві. А тому в процесі аналізу конфліктогенності суспільства і виявлення умов виникнення напруженостей, слід застосовувати механізми випереджальної дії [61].

Необхідно відмітити, що конфліктогенність є наслідком суперечливості об'єктивних законів функціонування суспільства, незбалансованості суспільних відносин, трансформації ціннісних орієнтацій й мотивації позитивної поведінки населення.

Виходячи зі структури конфліктогенності, її ознаки можна поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Такий поділ спричинений об'єктивними подіями або явищами, що відбуваються у суспільстві, та суб'єктивними образами і суб'єктивною реакцією на них значної частини населення. Ознаки, що характеризують об'єктивну реальність, досліджують за допомогою офіційних статистичних даних. Фактично об'єктивні і суб'єктивні ознаки конфліктогенності тісно переплітаються між собою, об'єктивні ознаки супроводжуються негативним суб'єктивним відображенням, напруженістю і наступною реакцією, що відтворюється в об'єктивній реальності. Результатом аналізу конфліктогенності має стати виявлення об'єктивних і суб'єктивних ознак у їх взаємозв'язку [86].

Рівень конфліктогенності суспільства характеризує інтенсивність напруги, гостроту негативної реакції, ступінь роздратування в суспільстві, відображає

рівень суспільної небезпеки. Підвищення напруги несе загрозу соціальній системі, яка забезпечує стабільність, запобігає змінам, може привести до негативних дій, має тенденцію до загострення та заглиблення. Посилення конфліктогенності суспільства веде до виникнення деструктивних конфліктів, зниження безпеки та захищеності суспільства. Рівень конфліктогенності суспільства варіює у часі та просторі, може мати різну гостроту, інтенсивність прояву в часі та в різних місцях в один і той самий період часу.

Конфліктогенність суспільства має тенденцію до зростання у перехідних періодах розвитку суспільства, особливо це спостерігається при відсутності у керівних структур чіткої стратегії чи довгострокової програми розвитку; рівень конфліктогенності прямує до зниження внаслідок зміцнення інституційної системи. Також посилення конфліктогенності суспільства має місце в разі нелегітимної економічної диференціації суспільства [59].

Соціальні інтереси різних прошарків суспільства також диференціюються, змінюються ціннісні орієнтири, формуються різні стереотипи культури. З підвищенням кількості нелегітимних явищ або процесів, зростає питома вага населення, яке відмічає особисті негативні емоції і напруги, підвищується інтенсивність і прямує до зростання рівень конфліктогенності.

Інтенсифікації конфліктогенності в суспільстві сприяє посилення неузгодженості інтересів різних верств суспільства. Граничні межі, в яких може змінюватися рівень конфліктогенності суспільства, встановлюються на основі історичної ретроспективи. В короткостроковій перспективі доцільно використовувати відносні оцінки, в довгостроковій – абсолютні. Просторові межі визначаються територією, яка підлягає дослідженню та виявленню зон підвищеної конфліктогенності, саме тому більш раціональним і доцільним буде вивчення конфліктогенності країни та окремих її регіонів [80].

Конфліктогенність суспільства виникає під впливом та внаслідок взаємодії різних причин. Для визначення способів її зниження слід виявити причини та закономірності, які виявляють інтенсивність конфліктогенності та динаміку її наростання, встановити значимі фактори варіабельності напруги в суспільстві,

в першу чергу у соціально-економічній площині. У ролі факторів виступають показники, які відображають причини посилення протиріч та неузгодженностей у суспільстві.

Виходячи з тематики дослідження, перш за все фактори конфліктогенності варто поділити на загальні та часткові. До загальних відносяться інтереси більшої частини населення, суспільства в цілому. Часткові фактори мають локальний характер дії, і можуть виявлятися на окремих територіях чи в етнічних групах. Часткові фактори мають менші межі охоплення, але є більш важливими з позицій впливу на суспільство [86].

Підтримку стабільності і цілісності суспільства забезпечує держава. Створення соціально стабільного суспільства – стратегічна задача вищого керівництва. У зв'язку з цим постає необхідність у створенні гнучкої системи управління конфліктогенністю суспільства. Головним завданням системи управління повинно стати забезпечення підтримки порогового значення рівня конфліктогенності та недопущення ситуації до перетворення у деструктивний конфлікт. Інструментами регулювання мають стати управлінські впливи.

Ефективно побудована управлінська система здатна попередити затяжні напруженості в суспільстві та запобігти виникненню деструктивних конфліктів. Професійне управління конфліктогенністю суспільства дозволяє усунути причини, які призводять до посилення напруженостей у суспільстві. Абсолютно усунути розбіжності, неузгодженості, протиріччя неможливо, але правильно побудована система управління здатна шляхом регулювання знизити конфліктогенність до припустимого рівня.

Процес управління конфліктогенністю включає три складові: діагностику, прогнозування, регулювання. Профілактичні заходи також мають місце в системі управління конфліктогенністю, за їх допомоги досягається основна мета – послаблення конфліктогенів та обмеження можливості їх виникнення.

Діагностика конфліктогенності суспільства полягає у виявленні конфліктогенів та розпізнаванні безпосередньо конфліктогенності за

допомогою визначеної заздалегідь термінології. Результатом діагностики має стати визначення ознак і оцінка рівня напруженості в суспільстві.

Прогнозування полягає у передбаченні майбутніх станів явищ шляхом аналізування його минулого та теперішнього стану. В процесі прогнозування визначаються якісні або кількісні характеристики розвитку явища в перспективі. Прогнозування тенденцій розвитку конфліктогенності зменшує невизначеність і підвищує ймовірність розробки ефективних управлінських рішень.

Кінцевою метою діагностики та прогнозування конфліктогенності в суспільстві є регулювання рівня напруженості, яке відбувається шляхом застосування розроблених заходів практичного спрямування, управлінських впливів, спрямованих на зниження загального рівня конфліктогенності суспільства, забезпечення національної безпеки.

Врегулюванню конфліктної ситуації сприяють заходи, спрямовані на перетворення конфліктогенного середовища та усунення конфліктогенів, або, принаймні, їх зменшення. Перетворення конфліктогенного середовища стає можливим через формування несуперечливої прозорої законодавчої системи. Зменшення кількості або усунення конфліктогенів досягається силами виконавчої влади [31].

Прояви конфліктогенності характерні для всіх сфер життєдіяльності суспільства. На цій підставі, доцільно виділити різні види конфліктогенності, зокрема: соціальна, економічна, політична, етнічна, правова, духовна, ментальна, міжнаціональна тощо.

Економічна сфера життєдіяльності суспільства має дві складові: продуктивні сили та виробничі відносини. Продуктивні сили представляються в економічній сфері засобами виробництва, за допомогою яких виробляються матеріальні блага та трудовими ресурсами, які приводять у дію засоби виробництва та удосконалюють їх. Виробничі відносини представлені чотирма сферами відтворення: виробництво, розподіл, обмін та споживання. Соціальна напруженість в суспільстві виникає здебільшого внаслідок неузгодженостей в

економічній сфері. Джерелом виникнення вважаються ринкові відносини. Особливо відчутним є загострення напруженості в період економічних криз.

З огляду на вищезазначене, під економічною конфліктогенністю розуміється наявність сукупних напруженостей в економічній сфері життєдіяльності суспільства, які при певних умовах можуть призвести до деструктивних конфліктів в суспільстві [40].

Економічна конфліктогенність має місце в результаті сукупних дій окремих осіб, соціальних груп, прошарків населення, владних структур і бізнесу з приводу регулювання підприємницької діяльності, привласнення, розпорядження та використання засобів виробництва. Неузгодженості вимог з можливостями успішного ведення підприємницької діяльності провокують загострення економічної напруженості в суспільстві. Суперечливість та непрозорість законодавства, наявність корупційних зв'язків, завеликий податковий тягар стають причинами непорозумінь та загострення відносин між представниками бізнесу та владою. Внаслідок цих обставин формується тіньова економіка. Рівень розвитку тіньової економіки є узагальнюючим показником економічної конфліктогенності суспільства.

Тіньова економіка далеко не єдине джерело загострення економічної конфліктогенності в суспільстві. Напруженості, які виникають у суспільстві доволі часто пов'язують із диференціацією доходів населення, вкрай низьким рівнем доходів значної частини населення, протистояннями між класами. Напруженість в економічній сфері має тенденцію до зростання здебільшого внаслідок підвищення соціальної конфліктогенності, і, навпаки, соціальна стабільність порушується внаслідок погіршення економічного становища країни в цілому та її населення зокрема [40].

В рамках тематики дослідження, вважаємо за необхідне, зробити наголос на визначенні джерел виникнення конфліктів, саме в умовах економічних криз. Зокрема, на нашу думку, основними із них є: соціальна нерівність між протиборствующими класами, боротьба за ресурси, відмінність поглядів на цінності, протилежність суджень, ділові розбіжності тощо.

Соціальна сфера суспільства представлена сукупністю стійких соціальних взаємодій і взаємовідносин соціальних груп та національних спільнот з приводу умов їх життєдіяльності. Задачею функціонування соціальної сфери є задоволення соціальних потреб, ступінь задоволення яких визначає рівень та якість життя індивідів, об'єднань індивідів та соціальних груп. Внаслідок невдоволеностей зазначених категорій соціуму, недостатнього рівня задоволення їх потреб виникає соціальна конфліктогенність.

Під соціальною конфліктогенністю розуміється наявність сукупності напруженостей соціального та соціально-психологічного характеру, які при певних умовах можуть призвести до деструктивних конфліктів в суспільстві. Соціальна конфліктогенність пов'язана здебільшого із складними суспільними процесами. Причинами її виникнення з одного боку є нестатки засобів життєзабезпечення, обмеження доступу до різних благ та ресурсів, загрози безпечному існуванню. З іншого боку соціальну конфліктогенність спричиняють економічні чинники: низький рівень доходів населення, високий рівень інфляції, безробіття, занадто високі ціни на товари повсякденного вжитку, високі комунальні тарифи тощо. В умовах економічних криз та спаду виробництва об'єктивні розбіжності знаходять більш сильний емоційний відгук у населення [40].

Оскільки соціальна конфліктогенність посилюється здебільшого під дією економічних чинників, актуальним буде введення поняття соціально-економічна конфліктогенність. Доцільність застосування названого поняття підтверджується також тісним зв'язком економічної та соціальної сфер життєдіяльності суспільства. Соціально-економічна конфліктогенність виникає внаслідок розбалансованості відносин в економічній та соціальній сферах, є результатом наявних економічних та соціальних протиріч, розбіжностей, неузгодженностей, негативного соціального стану у великих групах та суспільстві.

Посиленню соціально-економічної конфліктогенності сприяє дестабілізація обстановки в країні, правова незахищеність, висока диференціація доходів тощо. Причини посилення соціально-економічної конфліктогенності визначаються кількісними показниками рівня та якості життя населення, серед яких основними

є: рівень споживання матеріальних благ, рівень задоволення духовних потреб, здоров'я, тривалість життя, умови навколишнього середовища, морально-психологічний клімат, стан ринку праці, міграційний рух та міграційні процеси. Виявлення факторів посилення напруженостей в суспільстві є основою формування механізмів соціально-економічної конфліктогенності.

Політична сфера суспільства представляється сферою діяльності соціальних груп, класів, партій, рухів, прошарків населення, громадських організацій тощо. Діяльність зазначених категорій соціуму здійснюється в межах певних політичних відносин і спрямовується, перш за все, на реалізацію власних політичних амбіцій, їх прав і свобод, на отримання та утримання влади. Загострення відносин в політичній сфері веде до виникнення політичної конфліктогенності. Здебільшого вона характерна при перерозподілі влади політичними елітами. Політична конфліктогенність також пов'язана із невдоволеністю більшістю груп населення своїм економічним станом і є джерелом виникнення соціально-економічної конфліктогенності. Причинами активізації політичної конфліктогенності є: розбіжності поглядів і інтересів суб'єктів управлінського процесу, неузгодженості між гілками влади, владно-економічні та соціально-економічні негаразди [40].

Духовна сфера – це сфера відносин людей, в якій формуються духовні цінності, знання людей, розвивається наука, освіта, релігія, моральні та етичні норми. Духовна сфера спрямована на задоволення потреб у розвитку свідомості, духовних якостей, потреб самовираження і самозростання. Духовна сфера лежить в основі формування ментальності населення.

Ментальна конфліктогенність характеризується наявністю розбіжностей у ментальності населення, викликаних швидкою перебудовою суспільства, трансформацією ціннісних орієнтацій членів соціуму.

В історичній ретроспективі актуальними є міжнаціональні розбіжності. Вони здійснюють величезний вплив на стан політичної, економічної та соціальної сфер суспільства, сприяють загостренню національної самосвідомості.



Міжнаціональна конфліктогенність пов'язується із захистом прав та інтересів національних груп. В результаті трансформації суспільства міжетнічні відносини набувають значної гостроти і ведуть до міжнаціональної конфліктогенності, – напруженості між великими етнічними групами. Напруженість у багатонаціональному суспільстві посилює культурні розбіжності, історичну пам'ять. Неузгодженості між націями виникають внаслідок різних причин, зокрема: стереотипного мислення, різного тлумачення життєвих реалій, хибних образів та страхів, високої складової емоційного характеру. Загострення міжетнічних напруженостей має місце у зв'язку із погіршення матеріального та соціального стану населення. Саме ці причини провокують погіршення відносин між етносами на конкретній території.

Сучасному суспільству характерна також правова конфліктогенність, яка проявляється у наявності розбіжностей між двома або більше правовими нормами, різному тлумаченні одних і тих самих норм. Правова конфліктогенність є наслідком недосконалої правової системи [40].

Отже, запропонована класифікація конфліктогенності не є обмеженою охарактеризованими нами видами, в залежності від мети та завдань дослідження вона може бути доповнена загальними та специфічними видами конфліктогенності та їх характеристикою. На сучасному етапі розвитку суспільства, особливо в нестійких економічних умовах, наявних економічних кризах та розладах економіки, найбільший інтерес представляє дослідження конфліктогенності в економічній та соціальній сферах.

### Висновки до розділу 1

Конфлікт у вузькому значенні розглядається як соціальне явище, у широкому – як суспільний процес. Як соціальному феномену, конфлікту характерний стан поступового ускладнення, оновлення структури та джерел. Історичний розвиток демонструє, що жити без конфлікту суспільство не може, конфлікт стає невід'ємною умовою існування людства.

Розмаїття сучасних теорій конфлікту характеризується біполярністю підходів до проблеми конфліктної соціальної взаємодії. В теорії конфлікту

думки вчених відображають два підходи до розуміння сутності поняття конфлікт. З одного боку конфлікт трактується вченими як фактор, що рухає соціальні процеси і виступає джерелом суспільних змін. На їх думку, під впливом конфліктів суспільство стає здатним до змін, соціальні відносини у суспільстві в конфліктних ситуаціях стають набагато мобільнішими та гнучкими. З іншого боку, вчені розглядають конфлікт як дестабілізуюче явище, як певну аномалію у функціонуванні соціальних систем, «хворобу», яка спалахує внаслідок людських взаємовідносин, і є відхиленням від прийнятих норм соціальної взаємодії.

Узагальнюючи численні напрацювання вчених, сформульоване власне визначення поняття конфлікт. Конфлікт – це деструктивне соціальне явище динамічного характеру, яке проявляється у формі протиборства між людьми або групами людей щодо реалізації ними їх суперечливих інтересів, думок, позицій, цілей, поглядів, цінностей, уподобань тощо. Провокують виникнення конфлікту конфліктогени.

Конфліктогенність – це соціальне системне явище в суспільстві, що включає об'єктивні обставини і суб'єктивні образи, які в свою чергу у результаті соціальної взаємодії представників великих груп породжують напруженість. Конфліктогенність – це проміжна ланка між стійким станом соціальної структури і соціальними конфліктами, що розгортаються. На відміну від конфлікту, який має на увазі граничний випадок загострення протиріч, конфліктогенність – це сукупність напруг в різних сферах життєдіяльності, які в результаті впливу певних факторів можуть призвести до конфлікту.

Конфліктогенність суспільства розглядається вченими як соціально-економічне, соціально-політичне та соціально-демографічне явище, як система об'єктивних обставин і суб'єктивних образів, що формують різні напруженості в результаті взаємодії великих соціальних груп, соціальних класів, прошарків, політичних партій тощо. Конфліктогенність характерна будь-якому суспільству, вони проявляється у властивості суспільства провокувати та породжувати конфлікти.

Трансформаційні зміни, які останнім часом характерні для України, торкаються всіх без виключення економічних та соціальних інституцій, політичної та правової системи, стану культури, освіти, медицини, та, загалом, статусу України, як суверенної держави. Економічні кризи останніх десятиліть, структурна трансформація економіки, непрозорі приватизаційні схеми, радикальні соціокультурні зміни, викликали зростання рівня безробіття, руйнацію державного промислового сектору, кризи неплатоспроможності, та призвели до загострення соціальної напруженості в суспільстві. Погіршення рівня життя населення також загострює соціальну напруженість в суспільстві та загрожує надійному і безпечному існуванню у життєвому просторі.

Невдоволення, викликане низькими доходами, інфляцією, безробіттям, відсутністю особистої безпеки та ін., викликає недовіру до владних структур, соціальну напруженість на поведінковому рівні – конфлікти, мітинги, демонстрації, страйки, міграцію населення в інші регіони і країни.

Конфліктогенність суспільства має тенденцію до зростання у перехідних періодах розвитку суспільства; рівень конфліктогенності прямує до зниження внаслідок зміцнення інституційної системи. Посилення конфліктогенності суспільства має місце і в разі нелегітимної економічної диференціації суспільства. Інтенсифікації конфліктогенності в суспільстві сприяє посилення неузгодженості інтересів різних верств суспільства.

Врегулюванню конфліктної ситуації сприяють заходи, спрямовані на перетворення конфліктогенного середовища та усунення конфліктогенів, або, принаймні, їх зменшення. Перетворення конфліктогенного середовища стає можливим через формування несуперечливої прозорої законодавчої системи. Зменшення кількості або усунення конфліктогенів досягається здебільшого силами виконавчої влади.

## **РОЗДІЛ 2**

### **ЕКОНОМІЧНІ КРИЗИ ЯК ЧИННИК ПОСИЛЕННЯ СОЦІАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ**

#### **2.1. Теоретичні засади дослідження економічних криз**

Світова історія розвитку людства характеризується постійними трансформаційними змінами. Поштовхом для глобальних змін здебільшого стають кризові явища та процеси. Поняття «криза» бере свій початок ще за часів зародження цивілізацій. В історичній ретроспективі дефініція «криза» була характерна спочатку театральному мистецтву та медицині, і лише наприкінці 17 ст. вона знаходить прояви у суспільних процесах, здебільшого політичних та військових. Поширення кризи на економічні процеси відбувається вже у 20 ст. Економічна криза за часів капіталізму означала небажану, доволі несприятливу фазу в економічній системі, що характеризувалася постійними коливаннями та перешкодами.

Криза в перекладі з грецької означає злам, поворотний пункт; в медицині криза – це переломний момент розвитку хвороби; в економіці та політиці – загострення, занепад, погіршення стану соціально-економічних та суспільно-політичних процесів; в психології – порушення душевного стану особистості.

Економіка як складна динамічна система ніколи не перебуває в стані рівноваги. Поступальний розвиток системи здебільшого замінюється нерівномірним. Така зміна станів розвитку системи має циклічний (повторювальний) характер економічних процесів та явищ. Динаміку розвитку економічних (соціально-економічних) систем із високим ступенем точності відображає хвилеподібна лінія, кожна хвиля якої ілюструє певний цикл окремого етапу розвитку. В сучасній економічній науці сформувалася думка про те, що цикл – це єдиний суспільний процес, який послідовно проходить крізь фази спаду та підйому, а не є послідовністю криз, які переривають час від часу процеси відтворення.

За своєю тривалістю економічний цикл охоплює час від моменту пікової ситуації в попередній фазі підйому до моменту досягання аналогічної точки в наступній фазі підйому. Економічні цикли не є схожими один на одного за змістом процесу який описують, але однаковими є фази, що повторюються в попередніх і наступних циклах [29].

У перебігах економічних циклів виділяють чотири фази: пік, спад, нижня точка спаду та поживавлення. В рамках тематики магістерської дисертації буде досліджено особливості саме головної фази циклу – фази спаду, адже спад як економічне явище, саме і визначає таке поняття як «криза». Якби «кризи» не мали місце в процесі розвитку економіки, то про існування циклів також не було б і мови. Повтори криз із певною періодичністю саме і визначають циклічний характер розвитку економічних систем.

Кризи наступають у період ослаблення системи і неможливості її протистояння деструктивним тенденціям. Здійснюючи болючий вплив на розвиток економічних систем, криза виконує в динаміці хвилеподібного суперечливого руху три важливі функції:

- руйнівна функція – різке ослаблення та усунення застарілих елементів системи господарювання, яка переважає, але майже вичерпала свій потенціал;
- генеруюча функція – підготовка простору для розвитку елементів нової системи, що зароджується, генерування наступного циклу;
- спадкова функція – випробування на міцність і наслідування тих елементів системи, які акумулюються, переходять в майбутній цикл, іноді частково модифікуючись [13].

В історії розвитку будь-якої країни, незалежно від її статусу, можна знайти чимало фактів, які засвідчують наявність кризових періодів: спади виробництва, банкрутства, фінансові потрясіння, масове безробіття, гострі соціальні і політичні конфлікти. Наслідком економічних криз є різке погіршення добробуту населення.

Питання кризи входить у коло наукових інтересів багатьох відомих західних та вітчизняних економістів. Зокрема, економічні кризи як суспільні явища

досліджували класики економічних теорій: Т. Мальтус, К. Маркс, Дж. Мілль, У. Мітчелл, П. Момберт, Д. Рікардо, У. Ростоу, А. Сміт, Д. Форрестер, Д. Фрімен, Й. Шумпетер, а також М. Бунятян, Є. Варга, К. Каутський, С. Коваль, М. Кондратьєв, Л. Мендельсон, К. Рудий та ін. Серед вітчизняних вчених слід відмітити таких як: А. Гальчинський, В. Геєць, М. Кизима, Є. Коротков, С. Меншиков, С. Мочерний, М. Туган-Барановський та ін.

Виходячи з великої кількості наукових праць, виявлено різні підходи до трактування поняття кризи. Серед них є базова відмінність щодо оцінки явища криз у негативному та позитивному аспектах. Серед прихильників негативного підходу слід виділити: Б. Бродського, М. Бунятяна, Є. Варгу, О. Жарковську, В. Зомбарта, П. Ільчука, М. Колісник, К. Маркса, Ф. Мечлапа, К. Рудого, Г. Хеберлер. Названими вченими криза розглядається як посилення протиріч, що виникають безпосередньо у внутрішньому та зовнішньому середовищі соціально-економічних систем. Причинами криз стає небажаний стан економіки, погіршення показників функціонування [13, 29, 53, 56, 62].

На противагу «негативістам», існує і інша думка до трактування криз. Прихильниками позитивного підходу слід назвати: Р. Акоффа, О. Барановського, О. Богданова, Є. Гайдара, О. Галушко, О. Єлець, Дж. Кейнса, Е. Короткова, С. Оборську, О. Скібіцького, І. Пацюк, А. Ткаченко, М. Туган-Барановського, О. Чернявського, З. Шершньову. Ця група вчених вважає, що кризи здатні привести економічні системи до оновлення. Попри відмінності у позиціях вчених щодо визначення поняття криза, єдиною є думка про те, що криза – це невід’ємна умова функціонування економічних систем.

Найчастіше дефініція «криза» застосовується для визначення аномальної ситуації і здебільшого характеризується швидкими змінами. Для соціально-економічної системи поняття «криза» є поширеним і дуже часто вживаним, зокрема, в сполученні із прикметником «економічна». З огляду на вищезазначене, «економічні кризи» – це регулярні, закономірно повторювальні явища, які є неодмінною фазою циклічного розвитку економічної системи. Криза створює

передумови для трансформації системи – або переходу її в якісно новий стан, або загибелі, розпаду і заміни новою, більш ефективною системою [29, 62].

Історик Ф. Кей схиляється до думки про те, що перша світова криза мала місце ще у Римській імперії. Причинами кризи стало недовиробництво сільськогосподарської продукції та гострий дефіцит золота, міді та срібла для виробництва монет, що і стримувало торгівлю. Ндовиробництво сільськогосподарської продукції, зубожіння населення, так як наслідок поневолення цілих кланів є ознаками економічної кризи. Дефіцит металу для виробництва монет – це ознака фінансової кризи. Перша банківська криза сталася вже в нашій ері за часи правління римського імператора Тиберія. З метою наповнення державної казни та запобігання колапсу фінансової системи, він зібрав із римських банкірів один мільйон золотих монет. Такі дії імператора дозволили уникнути колапсу, але призвели до кризи неплатежів та банкрутств [13].

Також в літературі є спогади про економічну кризу третього століття. Криза мала місце в Римській імперії, причинами кризи стали політичні негаразди та надвиробництво сільськогосподарської продукції. Криза третього століття настала внаслідок банкрутства сільськогосподарських виробників. Економічна криза третього століття, яка розпочалася в Римській імперії, згодом поширилася на інші країни (Грецію та Персію), і, врешті решт, набула ознак світової [13].

Досить широко в історії описана «тюльпанова» криза 17 ст., яка сталася в Нідерландах. Криза, яка тривала декілька років призвела до занепаду інші галузі «голландської» економіки: суднобудування, сільське господарство, риболовлю. За своїми наслідками «тюльпанова» криза може бути співставлена з дефолтом 1998 року. Всесвітньовідомою є криза, яка розпочалася в Англії у 1825 р., а згодом поширилася на економіки США та Франції. Результатами кризи стали тотальні банкрутства спочатку у фінансовій сфері, а пізніше і в інших сферах економіки, наслідком – затяжна економічна рецесія.

Переважає більшість криз, яка мала місце до 19 ст., була спричинена надлишковим або недостатнім виробництвом сільськогосподарської продукції. І вже з середини 19 ст. кризи почали виникати внаслідок порушення фінансової

рівноваги між промисловим виробництвом і платоспроможним попитом. Змін зазнали також і масштаби криз: якщо до 20 ст. кризи виникали здебільшого в межах однієї країни, то вже з початку 20 ст. вони почали набувати регіональний, а згодом і міжнародний характер. З початку 19 ст. і до Другої світової війни вибухнули наступні великі фінансові кризи: 1825, 1836-1838, 1847, 1857, 1866, 1873, 1890-1893, 1907- 1908, 1914, 1920-1921 і 1929-1933 рр. Євразія та Америка протягом двох століть зазнавала кризи більше двадцяти разів [111].

Причини і наслідки економічних криз аналізував у своїх наукових працях ще у 18 ст. шотландський економіст А. Сміт. Зокрема, вчений зазначав, що кризи – це «перегрів» економіки, який є наслідком спекулятивних дій. Доводив цей факт А. Сміт різноманітними прикладами. Слід також зазначити, що вчений ще за своїх часів передбачив фінансову кризу 2008-2009 рр. На його думку, необмежений добробут створюється лише за рахунок необмеженого розширення кредитів. А. Сміт залишив для нащадків концепцію «надмірного лихварства», яку сучасні економісти називають «безсоромною спекуляцією». На шляху до добробуту всі мають бути вільними від політичного, економічного та соціального тиску. Рецепт добробуту від А. Сміт дуже простий: мир, низькі податки та розумні закони [13].

Поділяв погляди А. Сміта і відомий економіст Д. Рікардо. Він в своїх наукових працях згадував про кризи невідповідності виробленої товарної продукції і наданих послуг платоспроможному попиту на ці товари та послуги. У праці Ж. – Б. Сея кризові явища також знайшли відображення, зокрема, на його думку, всезагальна економічна криза не є можливою, а кризові явища в економіці – це наслідки диспропорційності, що виникає у процесі виробництва, обміну та споживання. В полеміку із Ж.-Б. Сеєм та Д. Рікардо вступав С. Сисмонді, який стверджував, що кризи «є не випадковістю, а істотними проявами іманентних протиріч, що виникають у бурхливій формі та охоплюють широкі області та повторюються через певні періоди. Всі країни, де виробництво перевищує споживання, спрямовують свої погляди на зовнішній ринок..., але світовий ринок так само обмежений, як і ринок кожної країни» [111].



Фактично С. Сисмонді можна вважати першим науковцем, який пояснив проблеми криз через «недоспоживання». Такої ж думки дотримувався і Т. Мальтус, він запропонував проблеми перевиробництва та недоспоживання вирішувати за рахунок середнього класу [13].

Німецький економіст і соціолог В. Зомбарт мав свої погляди на економічну кризу як на «економічне негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічного життя, дійсності» [138]. Американський дослідник Ф. Мечлап доводив, що криза спалахує в тому середовищі, де «виникає небажаний стан економічних відносин, нестерпне критичне положення більших верств населення й виробляючих галузей економіки» [129].

Слід зазначити, що вперше чітко визначення «кризи», як соціально-економічного явища сформулював К. Маркс у середині 19 ст. у фундаментальній науковій праці «Капітал». Вчений, вивчаючи досвід попередніх наукових шкіл та аналізуючи поточний стан економіки, зробив висновок про те, що кризи – це невід’ємна умова функціонування економіки капіталістичного типу. У «Капіталі» вперше описуються фази економічних циклів, обґрунтовується тривалість періоду перебігу циклів та періодичність їх виникнення, аналізується причина та висувається гіпотеза про матеріальну основу циклічних криз [57].

Відповідно до марксистської методології криза виступає формою вирішення протиріч, що нагромадилися, і є фазою економічного циклу, а безпосередньою його причиною визнається невідповідність між продуктивною силою капіталістичного суспільства, протиріччя між тенденцією капіталістичного виробництва до безмежного розширення виробництва й обмеженістю платоспроможного попиту [110].

Відомий економіст М. Туган-Барановський також зробив значний внесок у розвиток теорії криз. Коло його наукових інтересів формували дослідження кон’юктурних економічних циклів, також він вивчав кооперативні основи господарської діяльності, теорію вартості та розподілу суспільного доходу. Одна із його найвідоміших наукових праць, яка тричі перевидавалася та була

позитивно сприйнята науковими школами Європи, – «Промислові кризи в сучасній Англії, їхні причини й вплив на народне життя» [93].

До речі, М. Туган-Барановський був першим, хто створив учення про циклічність економічної динаміки, проаналізував дію соціально-економічних законів крізь призму психологічних, етичних і фізіологічних факторів. Його головним досягненням є те, що у свої наукових працях він не тільки досліджував закономірності виникнення криз, а й пропонував шляхи їх вирішення у формі активізації інвестиційної та соціальної політики. Напрацювання М. Туган-Барановського були взяті за основу Дж. М. Кейнсом, в результаті чого з'явилася його теорія прогнозування ринкової кон'юнктури [93].

Розвиток теорії криз був продовжений М. Кондратьєвим (учень М. Туган-Барановського) у «Теорії довгих хвиль», та більш пізніх роботах «Світове господарство і його кон'юнктура під час і після війни» та «Великі цикли кон'юнктури». У своїх роботах М. Кондратьєв запропонував класифікацію циклічних хвиль в залежності від їх тривалості. Зокрема, у науковій праці «Проблеми економічної динаміки» вчений показав взаємозв'язок між циклами та виявив тенденції, які характерні кожному циклу [51].

Свій внесок у розвиток теорії криз зробив і відомий російський вчений-енциклопедист О. Богданов. У науковій праці в трьох томах «Тектологія» вчений представив свої погляди на поняття «криза» та дослідив сутність процесу їх виникнення. Так, кризи, на думку вченого, виникають внаслідок порушення усталеної рівноваги та переходу до нового рівноважного стану, важливою характеристикою кризи є її відносність [10].

Вагомими для економічної науки є погляди австрійського економіста Й. Шумпетера. У науковій праці «Теорії економічного розвитку» вчений розвиває базові характеристики теорії криз. Також науковцем досліджені причини виникнення циклічності в економічних системах, та запропоновані шляхи подолання криз у формі запровадження інновацій – введенні принципово нових товарів, послуг, техніки та форм виробництва і обміну. Криза, за визначенням

Шумпетера, – це пристосування економіки до змін, викликаних інноваціями [137].

Не оминув своєю увагою кризи як економічне явище і австрійський вчений Л. фон Мізес, що знайшло відображення у його науковій праці «Причини економічної кризи». Причинами виникнення криз вчений вважав зміни у діловій активності, маючи на увазі під цим, зміни банками відсоткової ставки. Причинами періодичності криз Л. фон Мізес назвав перманентне маніпулювання банками природною ставкою відсотка [58].

Велика депресія 30-х років спричинила появу чималої кількості наукових праць про економічні кризи, які розглядалися в двох аспектах: політико-економічному та економіко-математичному. Найвидатнішими є роботи Дж. М. Кейнса («Загальна теорія зайнятості, відсотка й грошей»), Р. Харрода («Торгівельний цикл»), Г. Хаберлера («Процвітання й депресія, «Теоретичний аналіз циклічних коливань»), Й. Шумпетера («Економічні цикли»), П. Самуельсона («Взаємодія аналізу мультиплікатора й принципу акселерації»), Д. Хікса («До теорії економічного циклу»), Е. Хансена («Економічні цикли й національний доход») та багатьох інших [13, 111].

До повоєнних робіт економічної тематики в напрямках дослідження криз слід віднести роботи Є. Варги («Зміни в економіці капіталізму після Другої світової війни»), І. Трахтенберга (Капіталістичне відтворення та економічні кризи»), Л. Мендельсона («Теорія й історія економічних криз і циклів») та ін. Наприкінці 70-х років визнання отримало дослідження С. Фішера, Р. Дорнбуша й Р. Шмалензі, результати якого оприлюднені у всесвітньо відомому «Економіксі». Автори висловили свою думку щодо трактування економічних циклів та криз: криза має велику ймовірність виникнення в результаті порушень в економічній системі рівноваги різної природи, зокрема, внаслідок зміни грошової та фіскальної політики, внаслідок змін переваг та вподобань споживачів, внаслідок змін цін на сировину тощо. Наслідували ідеї «Економікс» американські науковці К. Макконнелл і С. Брю, згодом до них долучився Ш. Флінн [13, 111].

Наукові здобутки багатьох названих вчених і донині не втрачають своєї актуальності. Різноманіття поглядів вчених на природу та причини криз, призвело до появи та розвитку трьох провідних теорій.

Перша, так звана «інвестиційна» (прихильник Е. Хансен), причини криз вбачає у циклічному характері капіталовкладень. Інвестування, як процес, має кумулятивний підсилюючий характер, із зростанням капіталовкладень, поступово зростає збут, який стимулює нові порції капіталовкладень. Механізм виникнення криз за даним підходом доволі простий: зростання капіталовкладень, спричиняє зростання збуту, що поступово веде до економічного зростання, рівень зайнятості також зростає пропорційно до названих змін, безробіття скорочується до можливого мінімуму. Але такі зміни є доволі односторонніми, через обмеження попиту. Інвестиційний ажіотаж за такого стану справ іде до згасання, і врешті решт, в економіці виникає спад виробництва [108].

Друга теорія, «інноваційна» (прихильники Й. Шумпетер та М. Кондратьєв) заснована на використанні технічних новацій в економіці. За її принципами нововведення – це поштовх до економічного зростання. Тривалість циклу визначається можливістю новації вести до зростання. Як тільки новація вичерпує себе, на зміну їй приходить нова і починає свою дію, що веде до нового етапу економічного зростання. Криза настає в період неможливості новації забезпечити економічне зростання [13].

Третя теорія, «монетарна», пояснює причини виникнення криз змінами у грошовій масі. Циклічний, хвилеподібний характер розвитку економіки залежить саме від фінансової складової. Збільшення грошової маси сприяє економічному зростанню, зменшення – веде до спаду економіки [13].

Із розвитком психології, як наукового знання, з'явився ще і психологічний підхід до трактування криз. Він пояснює причини виникнення криз настроями населення: песимістичні або оптимістичні.

Отже, аналізуючи численні праці класиків економічної науки та їх послідовників, слід зазначити, що вчення про «кризу» як соціально-економічне

явище бере свій початок ще з 18 ст. і формується у наукову теорію вже у 20 ст. Науковцями був доведений циклічний характер повторюваності криз, але до цього часу не існує єдиної думки щодо трактування сутності поняття «криза».

Узагальнюючи наведені вище підходи до визначення природи та сутності поняття «криза», та в межах виконання завдань дослідження, необхідно виділити етапи еволюції наведених наукових поглядів. Хронологічно можна сформулювати наступну схему:

I етап, кінець 18 – початок 20 ст. (етап становлення наукової думки та виникнення підходів до вивчення поняття «криза»). Вченими вивчається природа поняття «криза» та формуються наукові погляди на кризи, як на явища, що не є властиві ринковій економіці.

II етап, 1900-1935 рр. (етап доведення періодичності криз). На цьому етапі науковцями доводиться закономірність циклічності системної економічної динаміки, яку пов'язують з періодичністю криз.

III етап, 1935-1970 рр. (етап запровадження механізмів подолання економічних криз та пом'якшення їх наслідків). Маючи чималу кількість прикладів перебігів економічних криз науковці здійснюють спроби щодо розробки ефективних механізмів подолання криз, розробляють заходи щодо пом'якшення їх наслідків.

IV етап, 1980 р. і дотепер (етап розвитку антикризового управління). Маючі значні надбання в економіко-математичному моделюванні та прогнозуванні соціально-економічних явищ і процесів, науковці розробляють заходи щодо передбачення криз та їх попередження.

Дослідження феномену економічних криз буде більш повним, якщо представити порівняння трактувань вітчизняними та закордонними вченими різних наукових шкіл сутності понять «криза» та «економічна криза» (див. Додаток Б).

Враховуючи різні підходи до трактування вченими сутності кризи, варто запропонувати наступне його визначення: криза – це переломна фаза розвитку систем, на якій відбувається перебудова звичного устрою та зміна усталеного

стану, спричиненого порушенням рівноваги та розбалансованістю її складових елементів. Економічна криза – це складова економічного циклу, яка проявляється через негативні економічні явища, спричинені дисбалансом у процесах розвитку економічних систем, та має небажані наслідки у формі спадів виробництва, банкрутства підприємств, зростання безробіття та інфляції, що призводить до погіршення добробуту населення.

Криза у своєму динамічному розвитку проходить декілька стадій: латентна (прихований період) – криза визріває і не має зовнішніх проявів (цей період протікання кризи співпадає із завершенням фази стабільного розвитку); період стрімкого загострення протиріч та погіршення всіх показників у динаміці (в цей період елементи нової системи виштовхують старі елементи, порушуючи стійкість системи); період пом'якшення кризи (в цей період виникають передумови для подолання кризи, створюються алгоритми виходу із кризового стану); період пожвавлення системи (в цей період криза і депресія вже подолані, відбувається реструктуризація системи, посилюються позитивні фактори та покращуються показники динаміки її розвитку) [13].

Отже, криза як переломне явище, викликає безліч негативних наслідків як для економіки певної країни, так і для світової економіки в цілому. Останніми десятиліттями наукове співтовариство чимало уваги приділяє розробці проблеми запобігання кризам: проводяться різні моніторинги, створюються міжнародні фінансові організації, зміцнюються інструменти державного регулювання економічних процесів тощо. З огляду на актуальність проблеми, перед вітчизняними науковцями та практиками стоїть серйозна задача щодо формування власного досвіду антикризового управління з урахуванням існуючої практики господарювання та соціально-економічної ситуації, що має місце в країні.

## 2.2. Шляхи подолання економічних криз

У складних умовах невизначеності розвитку економічних систем дуже важливим завданням є вироблення збалансованої послідовної політики щодо управління економічними кризами. У разі настання кризи, як неминучого явища, необхідним є вироблення політики щодо пом'якшення наслідків кризи, рекомендацій щодо подолання з найменшими витратами ймовірності настання економічної рецесії. На державному рівні з метою протидії наслідкам кризи мають бути прийняті до виконання антикризові програми, пакети заходів і плани дій, які будуть спрямовані, в першу чергу, на відновлення фінансової стабільності та зміцнення банківського сектору.

Абсолютно ідентичних криз не існує, кожна криза має свої специфічні причини виникнення, фактори розвитку, сфери прояву та наслідки. Результати подолання криз є різними за проявами, однак схожими за змістом. Досвід подолання криз, шляхи і методи виходу із кризових ситуацій накопичувалися протягом тривалого часу різними країнами за своїм сценарієм. Тож потрібно зупинитися на питанні вивчення міжнародного досвіду у подоланні економічних криз.

В попередньому підрозділі дисертаційної роботи було зазначено, що кризи ідентифікуються з аномальними ситуаціями і характеризуються швидкими змінами. Попередження і подолання криз має стати основним стратегічним орієнтиром державної економічної політики. Але перш ніж перейти до шляхів подолання економічних криз, вважаємо за доцільне уточнити сутність циклічних та трансформаційних криз.

Варто погодитися із думкою В.Г. Подлєсної, що «циклічні соціально-економічні кризи сигналізують про загострення внутрішніх суперечностей суспільного відтворення і вказують на необхідність удосконалення технологій суспільного виробництва та обміну» [72].

Кризи трансформаційного характеру, що мають місце в економіці, істотно відрізняються від циклічних криз. Трансформаційні кризи виникають при

переході від однієї системи, яка еволюціонує, до іншої альтернативної системи. «Трансформаційні кризи є характерними для перехідних економік пост-соціалістичних країн і розрізняються за термінами і масштабами. Для перехідних економік є характерною біполярна структура, що складається з підструктури централізовано керованого господарства та підструктури ринкового господарства, а також їх системних взаємозв'язків. При переході від планової до ринкової економіки є можливими економічні колапси і регрес. Якщо темпи дерегулювання планової економіки і руйнування централізовано керованих структур є значно вищими, ніж темпи формування необхідних ринкових структур, то в економіці настає колапс. Якщо за дуже низьких темпів виникнення ринкових структур темпи дерегулювання старих структур централізованої економіки також є незначними, то можливе відновлення колишньої структури економіки» [8].

Якщо економічну кон'юнктуру оцінюють за кількісними характеристиками, то інституційну динаміку слід визначати за якісними перетвореннями базових суспільних інститутів. Наприклад, темпи зростання приватної власності в національній економіці не можуть охарактеризувати сутність приватизаційних процесів у постсоціалістичних країнах.

У кожній з цих країн склалися свої особливі соціально-економічні системи, найважливішою детермінантою яких є відносини власності. У найбільш складній ситуації опинилися ті постсоціалістичні країни, в яких сформувалася кланово-олігархічна економіка, що базується на застарілих технологіях, збережені структури суспільного виробництва, орієнтованої на видобування і експорт ресурсів та продукції з низьким ступенем переробки.

Варто зазначити, що така структура економіки є вкрай залежною від глобальної економічної кон'юнктури і країна, яка експортує переважно ресурси і не інвестує в технологічну та інституційну модернізацію (як це відбувається в Україні), виступає донором економічного зростання для інших країн. Після глибокого падіння економіки на початку 1990-х років, зубожіння широких верств населення, проведення приватизації сформувалася соціально-економічна



система, яка будується на антагоністичних суперечностях: між найманими працівниками і роботодавцями, між бізнес-елітами, які зрослися з політичними елітами. Однак ці протиріччя не вирішувалися, а нагромаджувалися, періодично приводячи до конституційних криз і криз політичної влади [72].

В умовах глобалізації суб'єкти господарювання трансформаційних постсоціалістичних економік не мали сформованих інституційних практик ділових відносин з бізнесом розвинутих країн, а національні економіки постсоціалістичних країн – інституційних практик для відстоювання своїх економічних інтересів у глобальній економіці, тому ці країни втратили частину експортного потенціалу, зазнали часткової або повної технологічної демодернізації. Україна пристосувалася до світової економіки у вигляді сировинного придатку, не маючи розвинутого внутрішнього ринку, не вирішивши основоположних завдань створення національної економіки. Інверсійність ринкових перетворень і глобалізація зумовили формування економічної пастки для України: чим вищими є темпи економічного зростання, яке забезпечують, насамперед, сировинні галузі (металургія, хімічна промисловість), тим гірше стає структура економіки, тим сильнішими є диспропорції і тим більшою є ймовірність та руйнівний характер наступної неминучої кризи [24].

Структурна криза економіки – невідповідність між галузевою структурою національної економіки та вимогами нової техніко-економічної парадигми, що забезпечує збільшення суспільної продуктивності праці і, відповідно, підвищення конкурентоспроможності економіки. Спочатку така парадигма впроваджується в провідних країнах і згодом надає можливості економічного зростання для країн, які обрали стратегію наздоганяючого розвитку.

Унікальною на сьогоднішній день є ситуація в Україні, сучасна криза має комплексний характер, тобто поєднує циклічну економічну кризу, структурну кризу, яка посилюється, та інституційну кризу. Базисом для сучасної гібридної кризи в Україні стала трансформаційна криза, яка розпочалася в 1990-ті роки і триває понині й була породжена інституційною деструкцією, демодернізацією і

зниженням економічної ефективності господарської діяльності в базових галузях економіки. Найважливішими проявами інституційної кризи в Україні є низький рівень довіри до великої приватної власності, дезінтеграція інституту сім'ї, періодичні кризи політичної влади. З одного боку, для сучасного інституту сім'ї в Україні характерні ті самі тенденції, що і для постіндустріального суспільства в цілому: нестабільність шлюбів, зниження ролі сім'ї у вихованні і соціалізації дітей, зростання кількості неповних сімей та нелегальних одностатевих шлюбів. З іншого – для сучасного вітчизняного інституту сім'ї характерним є ряд особливостей: збільшення числа бездітних сімей та сімей, в яких функції батьків щодо виховання та соціалізації дітей виконують найближчі родичі старшого покоління [72].

Економічна кон'юнктура у 2000-ні роки за силою свого впливу на демографічні процеси поступалася впливу трансформаційної кризи постсоціалістичної соціально-економічної системи. Таким чином, у ході ліберальних ринкових реформ в Україні були сформовані умови для самовідтворювальної трансформаційної кризи – так звані інституційні пастки, уникнути яких можливо лише шляхом упровадження інституційних підходів до подолання сучасної комплексної кризи вітчизняної соціально-економічної системи. Перехідна економіка України у 2005 р. була визнана ринковою, проте такою вона є тільки за формальними ознаками [72].

Насправді був сформований квазіринок, який на думку О. Бессонової завжди становить основу перехідних фаз інституційних циклів і являє собою економіку, в якій формальні ринкові відносини слугують тільки зовнішньою правовою оболонкою неформальних зв'язків [7].

В Україні затяжна трансформаційна криза не дозволяє здійснити еволюційний перехід від квазіринку до повноцінної соціально орієнтованої ринкової економіки, що пов'язано з переважанням ліберальних підходів в економічній теорії та практиці. Досвід багатьох країн показав що у сучасному світі неможливо досягти успіху в інституціональному та економічному реформуванні, спираючись на однорідні теоретичні концепції.

Для подолання затяжної трансформаційної кризи необхідно застосувати еволюційно-інституційний підхід, який вказує на те, що у ринковому середовищі, яке швидко змінюється, однорідні системи деградують, а здатними до оптимального пристосування виявляються системи з неоднорідними елементами, що діють на підставі різних принципів [8].

Обравши як орієнтир розвитку побудову ринкової економіки, необхідно також урахувати, що провідні країни використовують інституційні практики соціальної держави, а також підтримують суспільні інститути, які забезпечують інноваційний розвиток. Доступність соціальних благ, активна участь інституту держави в господарських та інноваційних процесах, державна підтримка науки та освіти повинні виступати не як цілі, а як інструменти подолання трансформаційної кризи соціально-економічної системи України.

Таким чином, враховуючи вищенаведене та узагальнюючи попередній досвід, антикризове управління на державному рівні має базуватися на таких принципах:

- оптимального співвідношення між державним і приватним сектором. Якщо державний сектор демонструє свою неефективність, то слід переходити до процесів приватизації; якщо неефективним виявляється приватний сектор, то слід переходити до процесів одержавлення.

- високої інвестиційної активності методів державного регулювання національної економіки. У результаті такого впливу має відбутися зростання основних фондів підприємств та підвищення технічного рівня виробництва.

- гнучкого фінансування. Забезпечення даного принципу можливо шляхом зниження облікової ставки, зміни розмірів та структури податків, ефективного розміщення державних позик на грошовому ринку тощо.

- заохочення на державному рівні НДДКР.

Для будь-якої країни, що здійснює стратегію радикальних соціально-економічних перетворень, важливою передумовою правильного формування рішень у галузі економічної політики є ретельне й комплексне врахування зарубіжного досвіду економічних реформ, усіх їх підсумків – як позитивних, так

і негативних. З метою формування заходів антикризового управління, адаптованих до вітчизняних особливостей перебігу криз, у роботі проаналізовано досвід провідних європейських країн.

У цьому аспекті досвід країн Центральної та Східної Європи (ЦСЄ) має для України величезне значення з огляду на близькість багатьох стартових умов перехідного процесу, їх ціннісних і геополітичних орієнтацій-курсу на побудову соціально орієнтованого ринкового господарства та інтеграцію в європейські структури.

Однак, регіон ЦСЄ не має якоїсь однотипної моделі трансформаційного процесу. Тут було випробувано досить різноманітні (за теоретичними засадами проведення реформ) підходи: і такі, що ґрунтувалися на поступовості та еволюційності перетворень (найяскравішим прикладом є Угорщина), і такі, що побудовані на основі так званої «шокової терапії» (польська модель). Незважаючи на неоднаковість перетворень, можна виділити ряд спільних фундаментальних тенденцій.

Досвід проведення у країнах ЦСЄ ринкових перетворень говорить про визначальну роль вироблення та реалізації урядами реформаторів раціональної стабілізаційно-трансформаційної стратегії, яка б виходила з об'єктивних законів системного трансформувannya та специфіки стартових умов трансформаційного процесу в конкретній країні. Причому така стратегія повинна охоплювати систему взаємозв'язаних заходів щодо макроекономічної стабілізації, а також здійснення кардинальних структурних реформ і політики стимулювання економічного зростання. Характерно, що в країнах ЦСЄ ці три складові стратегії трансформувannya здійснювалися, як правило, системно взаємопов'язано. Водночас первинна макроекономічна стабілізація створювала передумови для прискорення структурних реформ, а на базі її досягнень відбувалися поглиблення стабілізаційних процесів і перехід до стадії економічного зростання [111].

У сфері макроекономічної стабілізації в країнах ЦСЄ (навіть тих, де застосовувалися методи «шокової терапії») атака на інфляцію була досить

обережною і виваженою. Це дозволило їм уникнути дефляційного шоку, який пригнічує внутрішнє економічне середовище і фактично блокує здійснення в країні структурних перетворень. Як доводить досвід країн ЦСЄ, саме обережна, але послідовна стратегія зменшення інфляції дозволяє створити умови для досить швидкого подолання трансформаційного спаду виробництва, який переживали практично всі ці країни, та досягнення стадії економічного зростання [111].

Європейський досвід показує, що для країн зі слабкими інституціональними основами ринкового господарства (Албанія, Болгарія та Румунія) реальна небезпека нового сплеску інфляційних процесів вже після того, як рівні інфляції істотно знизилися, була подолана завдяки жорсткій монетарній політиці. Для тих же країн ЦСЄ, які проводили правильну трансформаційно-стабілізаційну політику, трансформаційна криза в часовому вимірі виявилася більш-менш швидкоплинною і тривала, як правило, не більше від 4 років, причому значні (понад 5%) темпи падіння ВВП спостерігалися протягом ще меншого періоду – до 2 років.

Для трансформаційної кризи цих країн ЦСЄ характерним було те, що загальний спад поєднував у собі дві протилежні тенденції – згортання одних, неконкурентоспроможних, виробництв і розширення інших, які є перспективними й визначатимуть майбутнє обличчя їх економік. Сама підвищена динаміка другої групи виробництв зумовлювала нетривалість спаду, ефективну стабілізацію сукупного виробництва та його перехід до стадії зростання.

Нарешті, трансформаційна криза мала той позитивний вплив, що в цілому вона привела в найуспішніших країнах ЦСЄ до піднесення рівня економіки і динамізації її розвитку в довгостроковому вимірі. Саме цим, зокрема, і пояснюється такий зовнішній парадокс, як вищі темпи посткризового розвитку в окремих країнах, що пережили відносно глибокий спад виробництва в період так званої «шокової терапії».

Досвід країн ЦСЄ у галузі структурних перетворень довів: приватизація, що в теорії трансформування посткомуністичних економік розглядається як головний елемент структурної перебудови, не приводить одразу до виникнення ефективного власника, здатного приймати раціональні рішення щодо розподілу ресурсів, та здійснювати раціональні системи менеджменту і маркетингу. Навпаки, там, де не намагалися здійснювати показові приватизаційні процедури (в Угорщині, Польщі), результати модернізації економічної структури виявилися набагато кращими.

Крім того, досвід структурних перетворень у країнах ЦСЄ однозначно довів необхідність комплексного підходу до структурних зрушень, який би не обмежувався, тільки здійсненням приватизаційних процедур. Цей процес має бути органічно пов'язаний зі становленням інших базових інституцій ринкової економіки – конкурентного середовища всередині країни, вільного режиму «входження до ринку» і «виходу з ринку».

Разом з тим практично в усіх випадках трансформування (яке, незважаючи на всю свою проблематичність, у країнах ЦСЄ є значно успішнішим, ніж, скажімо, в країнах СНД) мало місце якісне трансформування регулюючої ролі держави на основі глибинної адміністративної реформи та адміністративної дерегуляції [111].

Отже, як довів практичний досвід реформ у країнах ЦСЄ, основою «філософії» структурного трансформування має бути взаємозв'язаний комплекс заходів, який, на жаль, і в найблагополучніших країнах регіону все ще залишається не повністю реалізованим:

- формування всередині країни розвинутого конкурентного середовища на основі адміністративної дерегуляції, полегшення процедур «входження до ринку» і «виходу з ринку» (банкрутства), забезпечення справедливих умов конкуренції відповідно до чинних міжнародних стандартів у цій сфері;

- формування функціонально відкритої економічної системи із забезпеченням тимчасової, за заздалегідь оголошеними схемами, державної підтримки пріоритетних галузей і виробництв у їх трансформаційних зусиллях (у рамках

відповідних програм модернізації та підвищення конкурентоспроможності, схвалених незалежними експертами);

- зосередження держави на завданнях швидкого інституціонального розвитку, з пріоритетними функціями по формуванню сучасних виробничої та ринкової інфраструктур, підтримці систем освіти, НДДКР та інноваційних процесів, форсування інформатизації суспільства [111].

Трансформаційний досвід країн ЦСЄ доводить, що на етапі радикалізації перетворень мікроекономічна сфера зустрічається з цілим комплексом несприятливих умов, які значно гальмують її ринкове спрямовану реструктуризацію.

По-перше, та обставина, що на старті радикалізації практично всі країни перебувають у стані помітної макроекономічної дестабілізації, не тільки стимулює переливання капіталу з сфери виробництва до сфери обігу, але й взагалі істотно підвищує економічну невизначеність, що, в свою чергу, дестимулює інвестиції, і особливо – в галузі з тривалим періодом окупності. Реалізація програм антиінфляційної політики призводить до помітного зростання вартості кредиту, яке має побічним наслідком гальмування процесів інвестування, отже – і мікроекономічної реструктуризації. А прискорена лібералізація зовнішньої торгівлі значно посилює конкурентний тиск на національних виробників, які нерідко втрачають конкурентоспроможність і більше не вважаються потенціальними об'єктами для прибуткового інвестування.

По-друге, практично для всіх країн ЦСЄ у період радикалізації трансформаційного процесу характерною є відмова від проведення державою активної та цілеспрямованої промислової політики. Це негативно позначилося на змінах не тільки в галузевих, але й у внутрішньогалузевих структурах, істотно ускладнило процеси адаптації підприємств в умовах набагато відкритішого та конкурентнішого економічного середовища. Як наслідок, окреслилися процеси пригнічення розвитку капітало- та наукомістких виробництв, які діяли у сфері високих технологій.

З досвіду країн ЦСЕ варто взяти до уваги ще одну важливу обставину. У них реструктуризація великих підприємств обробної промисловості спочатку не була досить ефективною і в більшості випадків не забезпечувала помітного зростання їх конкурентоспроможності. Разом з тим на пізніших етапах розвитку результативність реструктуризаційних зрушень в економіці значно зросла [111].

Досвід країн ЦСЕ показує, що процес мікроструктурного пристосування відбувається за рахунок використання підприємствами та організаціями різних стратегій, які поєднують у собі різний набір механізмів, інструментів і особливостей економічної поведінки.

Насамперед, це стратегія внутрішньої реструктуризації, що може охоплювати:

- збільшення інвестицій у НДДКР та впровадження їх результатів у виробництво з метою одержання нових, конкурентноспроможніших товарів;
- радикальне вдосконалення внутрішньої системи управління та її побудову відповідно до принципів маркетингу;
- масове перенавчання кадрів, опанування ними основ ринкової економіки та ринкових методів управління [111].

Отже, досвід країн ЦСЕ, які досягли певних успіхів у трансформаційному процесі, переконує, що в них переважають саме позитивні адаптаційні процеси, які дедалі більше спираються на реструктуризаційні мікроекономічні механізми. При цьому такі підйоми впливу, як протекціонізм та інші засоби державної підтримки, застосовуються відносно обмежено. Саме ця вихідна обмеженість державної допомоги, її концентрація виключно на пріоритетних напрямках розвитку, які дають мультиплікаційний ефект, при наявності чітких і прозорих механізмів її надання, стали передумовою для кардинальної зміни пануючих у суспільстві очікувань і, як результат, формування стратегії позитивного пристосування на рівні підприємств (організацій). І саме така необоротна зміна моделі їх поведінки виступає основою успішності економічних трансформаційних процесів у цілому.



В Україні досвід країн ЦСЄ слід врахувати, в першу чергу, у стратегії макроекономічної стабілізації. Мається на увазі, насамперед, необхідність проведення системних, а не вузькомонетарних стабілізаційних заходів, здійснення виваженої, послідовної, а не «шокової» антиінфляційної політики, врахування можливості нових сплесків інфляції та падінь виробництва в умовах незавершеності інституціональних перетворень. У галузі структурних реформ – це комплексний підхід до структурних зрушень, з націленістю на активізацію внутрішнього капіталоутворення та інновацій, це пріоритетність завдань створення ефективного конкурентного середовища, підвищення адаптаційних можливостей вітчизняних підприємств, якісного трансформування регулюючої ролі держави [111].

Отже, враховуючи європейський досвід структурних та трансформаційних перетворень щодо сучасних умов України мають бути адаптовані наступні заходи:

1. Диверсифікація бюджетних коштів: створення максимальної кількості шляхів отримання доходу. У цьому випадку через падіння виробництва в якійсь одній галузі економіка в цілому постраждає менше.

2. Створення робочих місць – для підвищення зайнятості населення. Для бюджету це корисно тим, що буде надходити більше коштів у вигляді податків, і, до того ж, населення буде більше витратити, стимулюючи виробництво. Щоб створювати робочі місця, необхідно підтримувати сприятливу атмосферу для ведення бізнесу.

3. Стимування інфляції.

4. Фінансовий контроль: за обмінним курсом, за процентною ставкою.

5. Інформування населення та підприємств: про поточну обстановку, про прогнози і перспективи, про рекомендації щодо подолання проблем.

6. Оновлення промислової сфери: обладнання, технологій.

7. Підтримка ключових галузей економіки, при необхідності – коригування розподілу бюджету (зниження витрат на менш важливі галузі та збільшення витрат на більш важливі).

8. Організація державної підтримки регіональних бірж праці та системи перепідготовки кадрів, за участю підприємств в системі додаткової освіти. Створення відкритої системи адресної підтримки безробітних.

9. Започаткування процесу створення відповідального економічного співтовариства.

## Висновки до розділу 2

Поштовхом для глобальних змін здебільшого стають кризові явища та процеси. Поширення кризи на економічні процеси відбувається вже у 20 ст. Кризи настають у період ослаблення системи і неможливості її протистояння деструктивним тенденціям. Здійснюючи болючий вплив на розвиток економічних систем, криза виконує в динаміці хвилеподібного суперечливого руху три важливі функції: руйнівну, генеруючу, спадкову. Наслідком економічних криз є різке погіршення добробуту населення.

Виходячи з великої кількості наукових праць, виявлено різні підходи до трактування поняття кризи. Серед них є базова відмінність щодо оцінки явища криз у негативному та позитивному аспектах. Прихильники негативного підходу кризу розглядають як посилення протиріч, що виникають безпосередньо у внутрішньому та зовнішньому середовищі соціально-економічних систем, причинами криз є небажаний стан економіки, погіршення показників функціонування. Прихильники позитивного підходу вважають, що кризи здатні привести економічні системи до оновлення. Попри відмінності у позиціях вчених щодо визначення поняття криза, єдиною є думка про те, що криза – це невід’ємна умова функціонування економічних систем.

Наукові здобутки багатьох вчених в теорії дослідження криз і донині не втрачають своєї актуальності. Різноманіття поглядів вчених на природу та причини криз, призвело до появи та розвитку трьох провідних теорій. Перша, так звана «інвестиційна», причини криз вбачає у циклічному характері капіталовкладень. Друга теорія, «інноваційна» – заснована на використанні технічних новацій в економіці, за її принципами нововведення – це поштовх до економічного зростання. Третя теорія, «монетарна», пояснює причини

виникнення криз змінами у грошовій масі. Із розвитком психології, як наукового знання, з'явився ще і психологічний підхід до трактування криз. Він пояснює причини виникнення криз настроями населення: песимістичні або оптимістичні.

Враховуючи різні підходи до трактування вченими сутності кризи, в роботі запропоноване його авторське визначення: криза – це переломна фаза розвитку систем, на якій відбувається перебудова звичного устрою та зміна усталеного стану, спричиненого порушенням рівноваги та розбалансованістю її складових елементів. Економічна криза – це складова економічного циклу, яка проявляється через негативні економічні явища, спричинені дисбалансом у процесах розвитку економічних систем, та має небажані наслідки у формі спадів виробництва, банкрутства підприємств, зростання безробіття та інфляції, що призводить до погіршення добробуту населення.

Унікальною на сьогоднішній день є ситуація в Україні, сучасна криза має комплексний характер, тобто поєднує циклічну економічну кризу, структурну кризу, яка посилюється, та інституційну кризу. Базисом для сучасної гібридної кризи в Україні стала трансформаційна криза, яка розпочалася в 1990-ті роки і триває понині й була породжена інституційною деструкцією, демодернізацією і зниженням економічної ефективності господарської діяльності в базових галузях економіки.

У складних умовах невизначеності розвитку економічних систем дуже важливим завданням є вироблення збалансованої послідовної політики щодо управління економічними кризами. У разі настання кризи, як неминучого явища, необхідним є вироблення політики щодо пом'якшення наслідків кризи, рекомендацій щодо подолання з найменшими витратами ймовірності настання економічної рецесії. На державному рівні з метою протидії наслідкам кризи мають бути прийняті до виконання антикризові програми, пакети заходів і плани дій, які будуть спрямовані, в першу чергу, на відновлення фінансової стабільності та зміцнення банківського сектору. Попередження і подолання криз має стати основним стратегічним орієнтиром державної економічної політики.

Отже, криза як переломне явище, викликає безліч негативних наслідків як для економіки певної країни, так і для світової економіки в цілому. Останніми десятиліттями наукове співтовариство чимало уваги приділяє розробці проблеми запобігання кризам: проводяться різні моніторинги, створюються міжнародні фінансові організації, зміцнюються інструменти державного регулювання економічних процесів тощо. З огляду на актуальність проблеми, перед вітчизняними науковцями та практиками стоїть серйозна задача щодо формування власного досвіду антикризового управління з урахуванням існуючої практики господарювання та соціально-економічної ситуації, що має місце в країні.

## **РОЗДІЛ 3**

### **ДИНАМІКА КОНФЛІКТОГЕННОСТІ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ЕКОНОМІЧНИХ КРИЗ**

#### **3.1. Аналіз показників конфліктогенності суспільства**

Конфліктогенність – це соціально-економічне явище, яке знаходить свій прояв в різних сферах життєдіяльності суспільства. В рамках тематики магістерського дослідження вважаємо за доцільне зупинитися на окремих її складових – соціальній та економічній. Соціальна конфліктогенність – це сукупність дій окремих прошарків, груп населення та лідерів, які викликають негативну реакцію вагової частини населення. Соціально-економічна конфліктогенність проявляється у небезпечному та неспокійному стані взаємовідносин в соціальній та економічній сферах, виражає економічні та соціальні протиріччя, розбіжності та негаразди у великих соціальних групах та суспільстві в цілому.

Посиленню соціально-економічної конфліктогенності сприяє дестабілізація становища в країні, дефіцит товарів та послуг, правова незахищеність, висока диференціація доходів та багато інших факторів. В рамках переоцінки цінностей, соціально-економічна конфліктогенність охоплює також напруженості економічного та соціально-психологічного характеру.

Прояви соціально-економічної конфліктогенності відчутні на емоційно-ментальному та поведінковому рівнях. Трансформаційні зміни в усіх сферах життєдіяльності викликають незадоволеність існуючим станом справ, радикально змінюються стереотипи масової свідомості, населення змушене відмовлятися від звичних норм поведінки і тих видів діяльності, які їх цілком задовольняли в минулому.

Невдоволення, викликане низькими доходами, інфляцією, безробіттям, відсутністю особистої безпеки тощо, викликає недовіру до владних структур, соціальну напруженість на поведінковому рівні – конфлікти, мітинги,

демонстрації, страйки, міграцію населення в інші регіони чи країни. В умовах економічної кризи і спаду виробництва об'єктивні розбіжності знаходять сильніший емоційний відгук у населення.

Соціально-економічну конфліктогенність формують різні види напруг в суспільстві: об'єктивні, існуючі до їх усвідомлення людьми, і суб'єктивні, пов'язані або з усвідомленням об'єктивних протиріч, або власне зі свідомістю, психологією, емоціями людей. Вона проявляється через різні характерні ознаки. Всі ознаки соціально-економічної конфліктогенності можна об'єднати в три групи:

- об'єктивні ознаки (провокуючі конфліктогени) – реально маючі місце явища і процеси, які викликають негативну реакцію населення;

- об'єктивно-суб'єктивні ознаки конфліктогенності (конфліктогени, які негативно реагують у відповідь на провокації) – оцінка населенням процесів, що мають місце у суспільстві та викликають негативну реакцію;

- суб'єктивні ознаки конфліктогенності (конфліктогени, які негативно реагують у відповідь на загальну ситуацію в країні) – сукупність мінорних настроїв, хвилювань і негативних реакцій населення, наявність напруги, агресії, страху, усвідомлення власного важкого становища і важкого становища своєї сім'ї [65].

Суб'єктивні ознаки конфліктогенності (види напруг в суспільстві) виявляються на основі соціологічних опитувань населення. Об'єктивні ознаки та частина суб'єктивних характеризуються показниками офіційної статистики.

Інтегральна оцінка соціально-економічної конфліктогенності суспільства формується на основі декількох видів показників, які відрізняються рівнем агрегування вихідних показників конфліктогенності, отриманих в якості статистичної інформації або в результаті соціологічних опитувань населення. У підсумку формується система агрегованих показників трьох рівнів: загальна оцінка показників (коефіцієнтів) по кожній ознаці – агреговані показники нижнього рівня; комплексні показники по кожній групі ознак – агреговані

показники середнього рівня; інтегральний показник – агрегований показник верхнього рівня [66].

Враховуючи те, що окремі показники є непорівнюваними між собою через неоднакову розмірність і різні ступені варіації, їх слід приводити до безрозмірного вигляду шляхом побудови z-множин та оцінювати за шкалою від 0 до 1. Після цього по кожній групі показників визначається комплексний показник соціально-економічної конфліктогенності як середнє із нормованих значень ознак за період, що аналізується. На основі комплексних показників визначається інтегральний показник конфліктогенності суспільства. Динаміка інтегрального показника соціально-економічної конфліктогенності суспільства показує зміни сукупності напруг в суспільстві [65].

Чисельні значення інтегрального та комплексного показників рівні 0 відповідають низькому рівню, рівні 0,5 – середньому рівню, рівні 1 – високому рівню. Якість всіх агрегованих показників перевіряється за допомогою коефіцієнтів кореляції. У разі не відповідності вимогам (значимість, обмеження за знаками), показники виключаються із сукупності.

На базі отриманих показників формується система узагальнюючих показників соціально-економічної конфліктогенності суспільства:

$K_1$  – комплексний показник, який відображає в сукупності об'єктивні та об'єктивно-суб'єктивні ознаки (провокуючі конфліктогени), в т.ч.  $K_{11}$  – комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності;  $K_{12}$  – комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності;

$K_2$  – комплексний показник конфліктогенності, що демонструє реакцію населення та бізнесу у відповідь конфліктогенам, в т.ч.  $K_{21}$  – комплексний показник конфліктогенності, який відображає емоційну та фізіологічну реакцію населення;  $K_{22}$  – комплексний показник конфліктогенності, який відображає поведінкову реакцію населення і бізнесу;

$I$  – інтегральний показник конфліктогенності, який характеризує соціально-економічну конфліктогенність суспільства в цілому (за сукупністю провокуючих конфліктогенів та конфліктогенів, що діють їм у відповідь у приведеному, співставному вигляді) [65].

## Оцінка об'єктивних ознак конфліктогенності суспільства

Об'єктивні ознаки конфліктогенності ( $K_{11}$ ) включають показники, які характеризують економічні протиріччя між різними групами населення з приводу доходів, злочинності, тероризму та суспільно-небезпечних дій. Офіційні статистичні дані за наведеними показниками представлені у Додатку В.

Економічне розшарування населення за доходами відображається показниками диференціації доходів населення (за даними офіційної статистики): коефіцієнт фондів (децильний коефіцієнт), показники диференціації по квентильним (20% і 40%) групам населення, коефіцієнт концентрації доходів (індекс Джині).

При побудові агрегованого показника розшарування населення за доходами всі часткові показники приводяться до єдиного вигляду, який відображає рівень негативності реальності. Частки в доходах 20% та 40% найменш забезпеченого населення приймаються у вигляді обернених показників. Це означає, що чим меншою є доля в доходах 20% і 40% найменш забезпеченого населення, тим вищим є рівень напруги у суспільстві.

Отриманий на основі розрахунків агрегований показник розшарування населення (рис. 3.1) демонструє негативну тенденцію: ступінь розшарування доходів населення достатньо великий, і, останнім часом, має нестійку тенденцію.



Рис. 3.1. Агрегований показник розшарування населення за доходами, розраховано автором за даними [28]



Найвищий рівень показника, зафіксований у 2013 р. свідчить про активізацію економічного зростання, найнижчий – у 2009 р. свідчить про наслідки кризи, яка мала місце у 2008-2009 рр. Отже, цілком закономірним є зростання показника в роки підвищення економічної активності, і зниження у кризові періоди.

Злочинність викликає негативну реакцію населення по відношенню до органів влади, які на його думку, повинні відповідати за безпеку проживання та життєдіяльності всіх груп. Серед об'єктивних ознак конфліктогенності, які характеризують злочинність і свідчать про потенційний рівень соціальної агресії в суспільстві, нами будуть виділені: показники, що характеризують чисельність випадків тероризму, показники, що характеризують незаконність обігу зброї та наркотиків, показники, що характеризують рівень корупції в країні.

Злочин, якій здійснюється за будь-якої причини, несе загальну небезпеку для суспільства, окремих груп населення та кожного громадянина. Причинами, що спонукають до скоєння злочинів є соціальні протиріччя та негативні соціальні умови, зокрема: порушення соціальної справедливості, відмінності у доходах та майнові відмінності, політичні негаразди, соціальна нестабільність суспільства тощо. Збільшення кількості злочинів посилює соціально-економічні розбіжності у суспільстві.

Між рівнем економічного розвитку і кількістю правопорушень спостерігається певна кореляція – на це вказує зростання показника після кризи 2008-2009 рр. Разом з тим, здається, динаміка рівня злочинності більшою мірою залежить не від абсолютного розміру доходу (в регіонах із меншим рівнем доходу відповідно і менший рівень злочинності), а від різкої зміни добробуту населення (рівень злочинності різко збільшився в усіх регіонах нашої країни в 2008-2009 рр. і 2014-2016 рр.)

Динаміка злочинності протягом періоду дослідження характеризується хвилеподібними коливаннями, найвище значення амплітуди яких припадає на 2016 р., а найнижче – на 2010 р. Тим не менш, вираженою є загальна тенденція до зростання рівня злочинності. Стає очевидним, що починаючи з 2013 р.

фіксується постійне зростання коефіцієнту злочинної інтенсивності, в тому числі й у 2014 р., в якому за абсолютними показниками відображається зниження рівня. Отже, маємо констатувати усталення стійкого негативного тренду до погіршення кримінологічної ситуації.

За період, який аналізується, в країні має місце високий рівень злочинності. Зростає злочинність в цілому, збільшується частка тяжких та особливо тяжких злочинів, змінюється мотивація протиправної поведінки, гостро стоїть проблема збільшення кількості злочинців, які не мають постійного джерела доходу. Зокрема, у 2017 р. доля тяжких злочинів складала 41% від загальної кількості злочинів. Протягом досліджуваного періоду зазнали змін показники, що характеризують вікову структуру засуджених та їх соціальний статус. Так, на 22% збільшилася кількість засуджених у віці 30 років і старше, на 6% збільшилась кількість осіб працездатного віку, які не працювали та не навчалися [73].

За інформацією Всесвітнього економічного форуму, Україна потрапила до списку країн із найвищим рівнем організованої злочинності у світі. Так, за даними 2015-2016 рр. Україна посідала 113 місце у списку, що складається зі 137 країн, з оцінкою 3,9. У групі країн з високим рівнем організованої злочинності Україна опинилася поруч з державами Південної, Латинської Америки і Африки. Рейтинг очолили Сальвадор, Гондурас і Венесуела [11].

Рівень злочинності в Україні значно вищий, ніж в країнах Євросоюзу. У 2017 р. на тисячу жителів в Україні зафіксовано 22 злочини. Для порівняння: у Німеччині, Фінляндії, Швеції – менше двох, в Естонії, Угорщині, Польщі, Румунії, Швейцарії, Англії – від двох до трьох, в Албанії, Австрії, Бельгії – від трьох до чотирьох, у Хорватії, Чехії, Греції, Італії, Португалії – від чотирьох до п'яти [12].

Проблематичною також є й кримінологічна ситуація, пов'язана з відтворенням в Україні терористичних загроз [73]. Інтенсифікація терористичної загрози відбувається у 2014 р. й триває донині. Це зумовлено численними посяганнями на територіальну цілісність України, активною розвідувально-

підривною діяльністю, спрямованою на ослаблення держави, залякування населення, загострення внутрішньополітичної конфронтації, економічної нестабільності, посилення соціально-психологічної напруженості.

Зростанню організованої злочинності сприяє кількість злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї. Останніми роками зростання показника зафіксовано на рівні 29%. Наявність великої кількості зброї у населення сприяє виникненню злочинів із застосуванням зброї і розгортанню воєнних конфліктів [73].

Не менш загрозливою є і проблема наркоманії. Протягом досліджуваного періоду кількість наркозлочинів зросла на 25,1%. Відсутність системи правового, медичного та соціального забезпечення реабілітації хворих наркоманів веде до швидкого зростання її кількості. Темпи розповсюдження наркотиків на території України є шокуючими, особливо гостро стоїть проблема вживання наркотичних речовин молоддю.

В перехідній економіці явище посилення корупції, що виникає внаслідок зниження ролі державного регулювання економікою, носить об'єктивний характер. За визначенням ООН корупція включає: крадіжку, розкрадання і привласнення державної власності посадовими особами; зловживання службовим становищем для отримання невиправданих особистих вигод (пільг, переваг) в результаті неофіційного використання офіційного статусу; конфлікт інтересів між громадським обов'язком і особистою користю.

У світовому Індексі сприйняття корупції від Transparency International за 2017 р. Україна отримала лише 30 балів зі 100 можливих. Сусіди України у рейтингу – Гамбія, Іран, М'янма та Сьєрра-Леоне [41].

Абсолютна більшість українців занепокоєні рівнем корупції в країні: 75,7% вважають проблему дуже серйозною, ще 18,0% – скоріше серйозною (разом 93,7%). Про це свідчать дані моніторингового дослідження КМІС «Стан корупції в Україні», проведеного у липні-серпні 2018 року. За даними дослідження, проблема корупції входить до трійки проблем-лідерів після проблеми високої вартості життя і низьких зарплат, а також військових дій на Сході [84].

Злочинність характеризується показниками, які умовно можна поділити на дві групи:

- загальні показники – характеризують злочинність в цілому (кількість злочинів на 100 тис. населення старше 14 років; чисельність осіб, старше 14 років, які здійснили злочини, на 100 тис. населення відповідного віку; кількість осіб, потерпілих від злочинних посягань, на 100 тис. населення);

- часткові показники – характеризують окремі найбільш серйозні види злочинів в розрахунку на 100 тис. населення: організована злочинність, кількість вбивств та замахів на вбивство; кількість злочинів, пов'язаних з незаконним обігом зброї та наркотиків; кількість випадків хабарництва.

У зв'язку з тим, що часткові показники злочинності є підмножиною загальних показників вважаємо, що їх використання в одному масиві даних не є доцільним. Однак, з урахуванням того, що вони викликають найбільш негативну реакцію серед населення, через їх широке висвітлення у ЗМІ, на нашу думку, слід виділити дві множини показників: загальні і часткові показники злочинності.

Агрегований показник злочинності, структурований за загальними показниками, враховує: чисельність злочинців, загальну кількість злочинів, в т.ч. кількість злочинів в розрахунку на населення старше 14 років, кількість осіб, потерпілих від злочинів. Агрегований показник злочинності, структурований за частковими показниками, визначається в розрахунку на 100 тис. населення і включає три показника: організована злочинність, злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотиків та хабарництво (кількість випадків). Динаміка агрегованих показників злочинності відображена на рис. 3.2. Загалом слід відзначити, що найвищий рівень злочинності зафіксований у 2008-2009 рр. Останніми роками рівень злочинності має нестійку тенденцію: у 2014-2015 рр. зафіксований вищий його рівень в порівнянні з 2016 рр., у 2017 р. За офіційними статистичними даними рівень злочинності в порівнянні з 2016 р. скоротився на 8%, але це поки ще не можна вважати тенденцією [73].

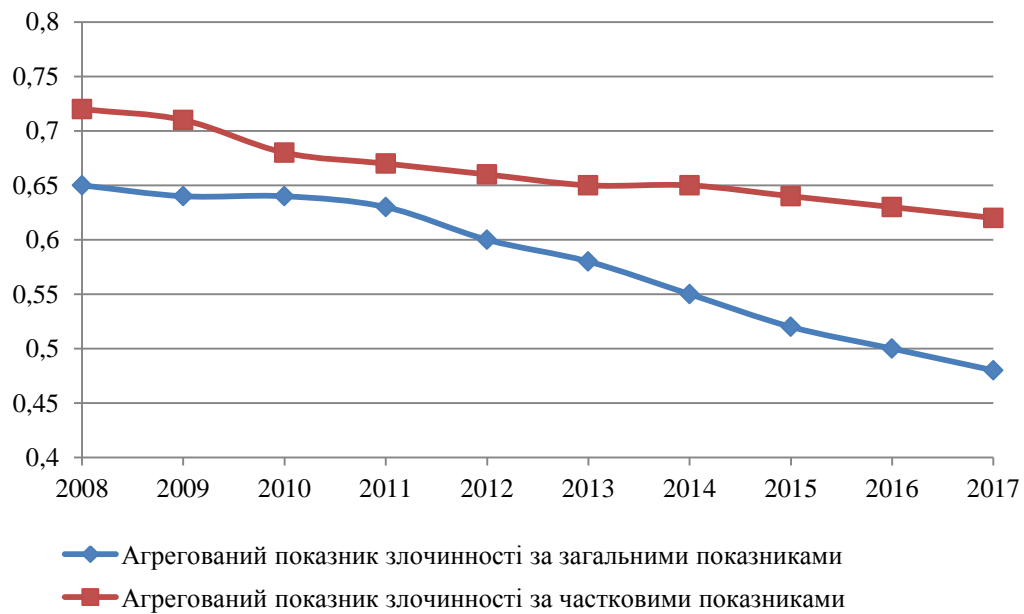


Рис. 3.2. Динаміка агрегованих показників злочинності, розраховано автором за даними [28, 73]

Досить важкою є ситуація в нашій країні з тероризмом. Україна входить до першої двадцятки країн світу, які найбільше потерпають від тероризму. За даними 2017 р., наданими лондонським Інститутом економіки та миру, Україна опинилась у списку країн з високим рівнем тероризму, разом з такими державами, як Сомалі, Індія, Туреччина, Лівія, Єгипет, Судан та ін., посівши за цим показником 17-те місце у світі. Утім, порівняно з попереднім The Global Terrorism Index ситуація в Україні помітно покращилась. До списку країн із «найвищим» рівнем впливу тероризму на життя експерти віднесли шість держав: Ірак (10 балів), Афганістан (9,4), Нігерію (9), Сирію (8,6), Пакистан (8,4), Ємен (7,9) [42].

Для України проблема протидії тероризму набула особливої актуальності з початком агресії з боку Російської Федерації, яка порушила територіальну цілісність нашої держави та загрожує її незалежності. Силами і засобами розвідувальних органів і спеціальних служб країна-агресор спровокувала численні терористичні акти на території Донецької, Луганської та інших областей України, а також збройні виступи сепаратистів.

У 2016 р. Служба безпеки України попередила вчинення 30 терористичних актів, затримала 56 учасників терористичних та диверсійно-розвідувальних груп.

При цьому терористична активність в Україні має такі характерні прояви: використання «класичної» тактики терору (вибухи, залякування, диверсії тощо) не тільки в зоні проведення АТО, а й у інших регіонах України; застосування важкої зброї, у т. ч. проти мирного населення; використання цивільного населення як «живого щита», наприклад, ведення вогню з житлових кварталів населених пунктів, розміщення зброї біля шкіл, лікарень, дитячих садків тощо; переслідування громадян за інші політичні або релігійні переконання; жорстоке поводження із захопленими українськими військовослужбовцями, проукраїнські налаштованими мешканцями Донбасу тощо; перешкоджання діяльності міжнародних, у т. ч. гуманітарних, організацій: недопущення гуманітарних конвоїв ООН, погрози та обстріли Спеціальної моніторингової місії ОБСЄ, виведення з ладу та викрадення спостережного обладнання ОБСЄ; активний пропагандистсько-психологічний маніпулятивний вплив на молодь, яка проживає в ОРДЛО; активне використання мережі Інтернет (пропаганда, вербування, фінансування тощо) [73].

Агрегований показник, який характеризує рівень тероризму, наведений на рис. 3.3.

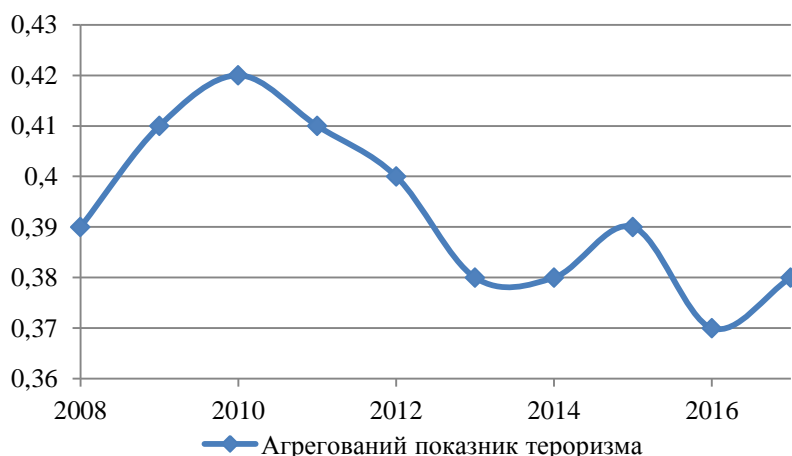


Рис. 3.3. Агрегований показник тероризму, розраховано автором за даними [28, 73]

За наведеними даними найвищий рівень тероризму зафіксований у 2010 р., до 2013 р. показник знижувався, але вже у 2015 р. знову було зафіксоване його підвищення, у 2017 р. показник закріпився на рівні 2013-2014 рр.

Наразі Україна не відноситься до груп країн, для яких рівень загрози від міжнародного тероризму є найвищим. Водночас, враховуючи ідеологію та наміри терористичних угруповувань, така тенденція може швидко змінитися. Так, за умови посилення співробітництва у сфері боротьби з тероризмом та активізації участі України в міжнародних антитерористичних заходах лідери певних терористичних організацій можуть розглядати нашу країну як безпосередній об'єкт для здійснення атак.

Негативна девіантна поведінка окремих груп населення (наркоманія та алкоголізм) створюють не менш серйозні проблеми в суспільстві, ніж злочинність і тероризм. Внаслідок неадекватної поведінки зазначених груп виникає напруга між основними групами населення та групами населення, що хворі на алкоголізм та наркоманію. В рамках тематики дослідження, вважаємо за доцільне негативну девіантну поведінку характеризувати двома показниками: чисельністю хворих, які стоять на диспансерному обліку з діагнозами наркоманія та алкоголізм, в розрахунку на 100 тис. населення. Динаміка агрегованого показника негативної девіантної поведінки наведена на рис. 3.4.

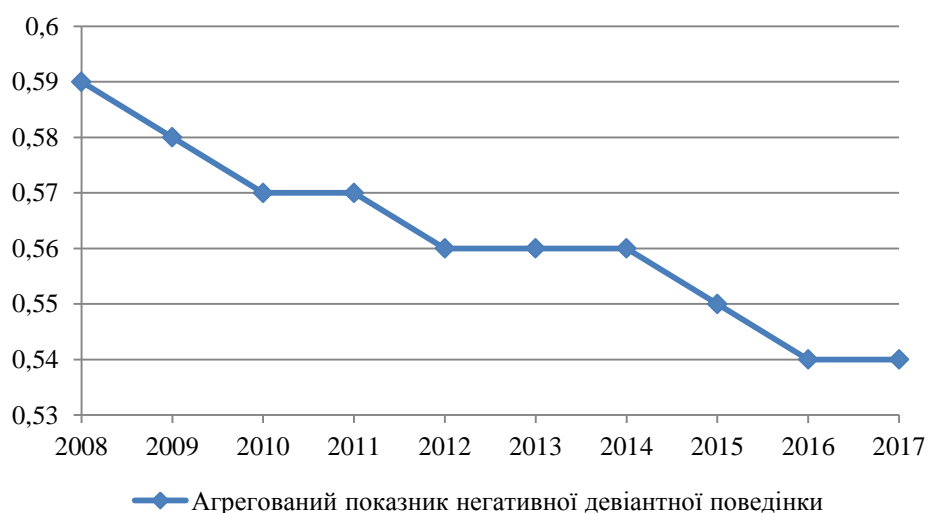


Рис. 3.4. Агрегований показник негативної девіантної поведінки, розраховано автором за даними [28]

На графіку ми бачимо, що вище середнього рівня показник був зафіксований у 2007-2009 рр. Починаючи з 2010 р. показник має тенденцію до зниження.

На базі агрегованих показників об'єктивних ознак визначається комплексний показник конфліктогенності  $K_{11}$ . Оскільки за показниками злочинності визначено два агрегованих показника, то для порівняння сформовані також два комплексних показника об'єктивних ознак конфліктогенності, динаміка показників відображена на рис. 3.5.

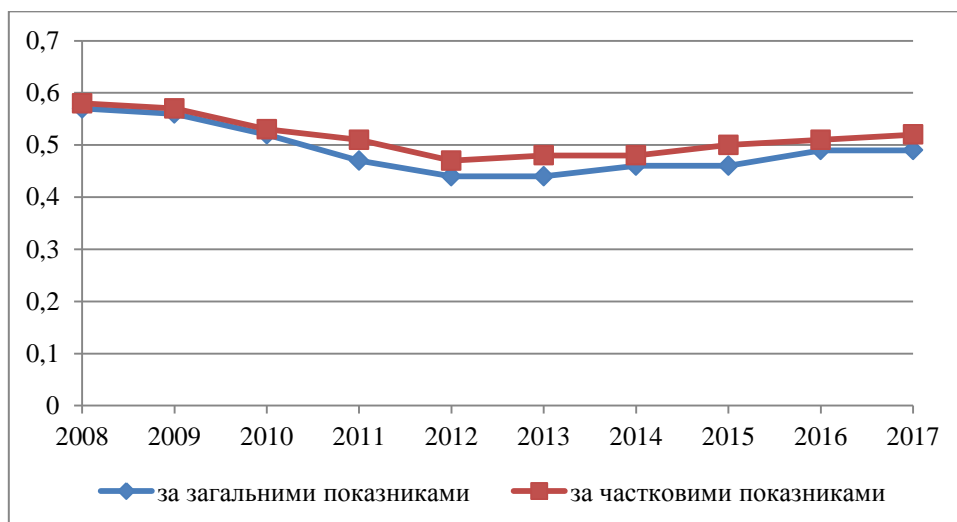


Рис. 3.5. Комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності, розраховано автором за даними [28, 73]

Високий рівень комплексних показників об'єктивних ознак конфліктогенності фіксувався до 2009 р., до 2013 р. була помічена тенденція до зниження, але вже у 2014 р. показники знову почали повільно зростати.

Отже, об'єктивні ознаки соціально-економічної конфліктогенності суспільства в сукупності можуть характеризуватися одним із двох подібних показників – комплексним показником конфліктогенності за загальними показниками злочинності та комплексним показником конфліктогенності за частковими показниками злочинності.

#### Оцінка об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності суспільства

Об'єктивно-суб'єктивні ознаки конфліктогенності  $K_{12}$  характеризуються показниками, які є оцінками населення і формуються в результаті соціологічних опитувань. Об'єктивно-суб'єктивні ознаки охоплюють суб'єктивні образи економічних протиріч, економічних перспектив діяльності державних органів влади, політичного становища в країні, рівня злочинності в країні, міжнаціональних розбіжностей в ментальності.



Зазначені ознаки не можуть бути виявлені на основі даних офіційної статистики, однак реальні події, відображені в масовій свідомості, відтворюють динаміку конфліктогенності в країні. При цьому слід зазначити, що реальна динаміка ознак конфліктогенності не відображається дзеркально в оцінках населення.

Показники об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності розраховані нами з використанням публічної інформації, оприлюдненої у вигляді моніторингових досліджень. Зокрема, в роботі нами використані результати моніторингового дослідження «Українське суспільство: моніторинг змін», яке проводиться щорічно в Інституті соціології НАНУ, результати моніторингу громадської думки населення України, що проводяться Центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень ім. О.Яременка спільно з відділом моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України», дані інших соціологічних опитувань, які представлені у відкритому доступі широкому колу споживачів. Використані нами результати опитувань дозволяють охарактеризувати ситуацію в країні протягом досліджуваного періоду в контексті суб'єктивної реакції населення на об'єктивно існуючі ознаки соціальної конфліктогенності [3-6, 43, 94-104, 105].

Суб'єктивний образ економічних протиріч відображає протиріччя між багатими і бідними прошарками населення та характеризується наступними показниками: коефіцієнт бідності своєї родини, оцінка різкого розшарування на багатих і бідних, несправедливий розподіл доходів, доля населення, яке ледве зводить кінці з кінцями і відчуває нестачу коштів навіть на продукти харчування.

Коефіцієнт суб'єктивної бідності родини показує, як населення в середньому оцінює рівень бідності своєї родини. Другий показник відображає частку населення, яке вважає різке розшарування на багатих і бідних, несправедливий розподіл доходів серйозною проблемою, що має місце у суспільстві. Частка населення, яка ледве зводить кінці з кінцями, демонструє частку бідного населення [3]. Динаміка агрегованого показника оцінки економічних протиріч

наведена на рис. 3.6. Для порівняння на графіку наведена крива показника розшарування населення за доходами, побудована за об'єктивними даними (за даними офіційної статистики).

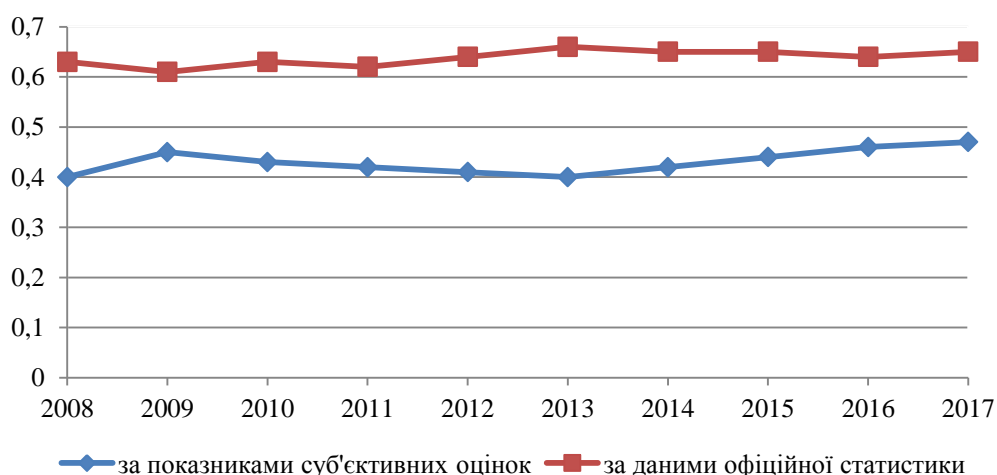


Рис. 3.6. Агрегований показник оцінки економічних протиріч, розраховано автором за даними [28, 94-104]

Найвище значення показника зафіксоване у 2017 р., найнижче – за суб'єктивними оцінками у 2013 р., за офіційними статистичними даними у 2009 р. вкрай суперечливим за оцінками виявився 2013 р. – суб'єктивні та об'єктивні оцінки виявилися діаметрально протилежними. В цілому на графіку ми бачимо, що динаміка суб'єктивної оцінки розшарування населення за доходами не відповідає динаміці показника, який відображає розшарування населення за доходами у відповідності з даними офіційної статистики.

Протягом 2008-2017 рр. населення України оцінює матеріальний стан в кінці досліджуваного періоду вкрай негативно, ймовірно внаслідок втрати довіри до влади та нетерпіння до обіцянок, якими його «годують». Підвищення цін на продукти харчування, зростання тарифів за оплату комунальних послуг, загальне здороження життя, роблять дедалі менш платоспроможним більшість українського населення. Підтвердженням невизначеного характеру оцінок (як об'єктивних, так і суб'єктивних) є нестійка динаміка показника Індексу людського розвитку, який саме є ілюструє якість життя населення країни. ІЛР поєднує індикатори рівня доходів, освіти та стану здоров'я. Ця оцінка відображає реальний стан справ у країні, на території якої триває збройний конфлікт та яка

важко працює над модернізацією своїх економічних, політичних і соціальних інститутів. Розбіжності офіційних даних і суб'єктивних оцінок ще раз підкреслюють зневіру українського народу у досягненні ним гідної якості та рівня життя [3-6].

Покращення позицій України в світовому рейтингу ІЛР буде можливим внаслідок створення сприятливого інвестиційного клімату, чесної судової системи, реальної боротьби з корупцією та інших реформ, про які говорять міжнародні донори та які визначені в угоді про асоціацію з ЄС.

Невідповідність суджень та оцінок може бути пояснена тим, що населення або поступово звикає до диференціації доходів і його це хвилює все менше і менше, або тим, що об'єктивні доходи населення не відповідають реальним статистичним даним.

Суб'єктивний економічний прогноз в контексті вивчення соціально-економічної конфліктогенності суспільства відображає коефіцієнт економічного песимізму. Прогнозні оцінки економічної ситуації, сформовані у масовій свідомості показують, які зміни (позитивні або негативні) очікує населення в економічній сфері в перспективні на декілька місяців. Динаміка нормованого коефіцієнта економічного песимізму наведена на рис. 3.7.

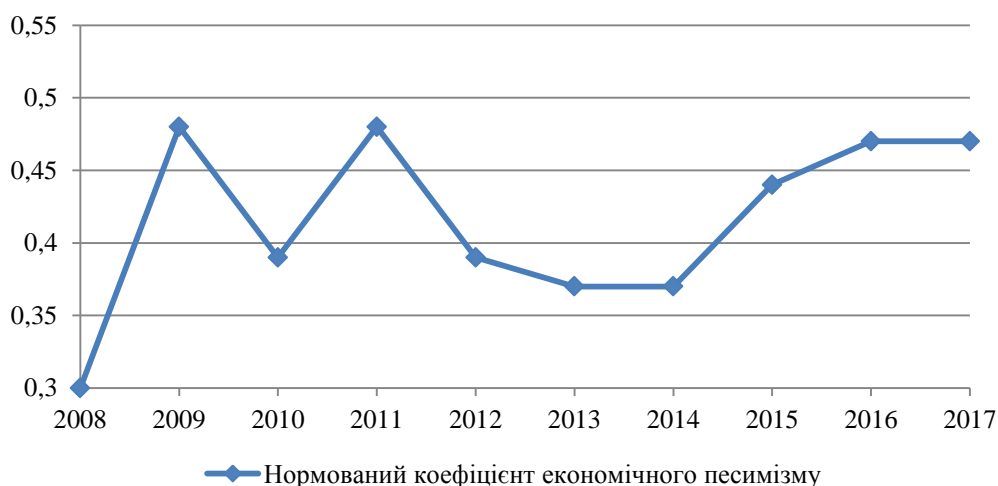


Рис. 3.7. Нормований коефіцієнт економічного песимізму, розраховано автором за даними [3-6, 94-104]

За графіком можна побачити, що в період погіршення економічної ситуації в країні прогнозні оцінки населення стають більш песимістичні.

Суб'єктивний образ діяльності державних органів влади характеризує агрегований показник негативності оцінки державної влади, який визначається за чотирма показниками: коефіцієнт негативності відношення населення до влади, коефіцієнт недовіри населення президенту країни, оцінка слабкості та безпорадності державної влади, оцінка конфліктів в керівництві країною.

На рис. 3.8 показана динаміка агрегованого показника негативності оцінки державної влади.

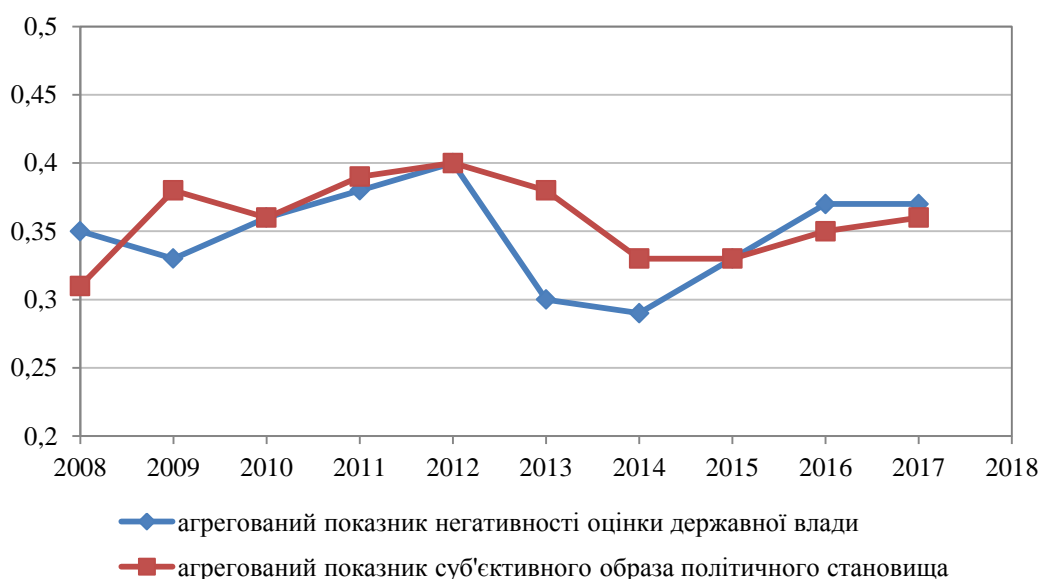


Рис. 3.8. Агрегований показник негативності оцінки державної влади, розраховано автором за даними [94-104]

Найбільш негативною ця оцінка була до 2011 р., посилення негативної оцінки зафіксоване також протягом останніх років. Причинами таких змін, як вже зазначалося вище, є невдоволення більшості населення діями влади, популістськими обіцянками та загостренням внутрішнього політичного становища в країні.

Суб'єктивний образ гостроти політичного становища в країні відображають коефіцієнти: політичного становища в країні, суспільного протестного потенціалу, політичного песимізму [77, 79, 92]. Динаміка гостроти політичного становища наведена на рис. 3.8. Найбільш негативний образ політичного становища мав місце у 2008 р., падіння показника було зафіксовано також у 2010 та 2014 рр.

Суб'єктивний образ рівня злочинності в масовій свідомості відображають два показники: оцінка динаміки кримінальних злочинів, оцінка наявності корупції та хабарництва. Динаміка агрегованого показника суб'єктивної оцінки злочинності в країні наведена на рис. 3.9. Для порівняння на цьому ж графіку показана крива агрегованого показника злочинності, побудованого за статистичними даними, що відображають загальні показники злочинності.

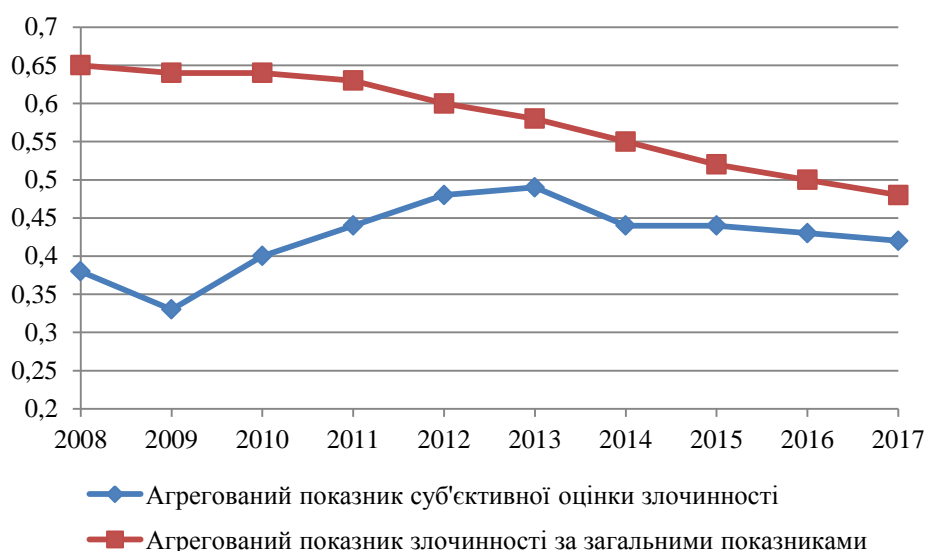


Рис. 3.9. Агрегований показник суб'єктивної оцінки злочинності, розраховано автором за даними [28, 73, 94-104]

Загальна тенденція суб'єктивного образу зростання злочинності являє собою зниження рівня злочинності в країні. Зростання агрегованого показника пояснюється значним зростанням корупції та хабарництва за оцінками населення. Однак за статистичними даними об'єктивно рівень злочинності має іншу динаміку.

Суб'єктивний образ національно-ментальних розбіжностей відображають два показники: оцінка загострення національних відношень, оцінка кризи моралі, культури та моральності. Динаміка агрегованого показника загострення національно-ментальних розбіжностей наведена на рис. 3.10.



Рис. 3.10. Агрегований показник загострення національно-ментальних розбіжностей, розраховано автором за даними [94-104]

За оцінками населення загострення національно-ментальних розбіжностей спостерігається в тому періоді, якому характерне погіршення економічної ситуації.

Комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак соціально-економічної конфліктогенності суспільства ( $K_{12}$ ) являє собою суб'єктивний образ об'єктивної реальності в масовій свідомості громадян. Формується комплексний показник із шести відповідних агрегованих показників. Динаміка комплексного показника наведена на рис. 3.11.



Рис. 3.11. Комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності, розраховано автором за даними [94-104]

Високий рівень комплексного показника об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності спостерігається при зниженні рівня життя населення, і має яскраво виражене негативне значення, відповідно, в період загострення економічної ситуації в країні. Суб'єктивно населення сприймає в період економічних криз ситуацію в країні як найбільш напружену. Починаючи із 2010 р. економічна ситуація в країні починає стабілізуватися, в той же час суб'єктивний образ реальності стає більш позитивним.

Отже, порівнюючи графіки об'єктивно-суб'єктивних та об'єктивних ознак, ми можемо побачити, що існують певні невідповідності за часом. Так, в періоди, коли комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності зростає, оцінка населенням ситуації стає більш спокійною. Такі результати свідчать про те, що недостатньо використовувати тільки об'єктивні ознаки конфліктогенності при оцінці рівня напруги у суспільстві. Оптимальним є поєднання об'єктивних, об'єктивно-суб'єктивних та суб'єктивних ознак.

#### Оцінка суб'єктивних ознак конфліктогенності суспільства

Суб'єктивні ознаки конфліктогенності являють собою соціально-психологічну реакцію населення на різні події та на ситуацію в країні загалом. Комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності ( $K_{21}$ ) включає дві групи ознак, що характеризують емоційну та фізіологічну реакцію населення.

Емоційна реакція населення характеризується показниками, які базуються на оцінках респондентами власного емоційного стану. Агрегований показник емоційної реакції населення охоплює чотири коефіцієнта, побудованих за даними соціологічних опитувань населення: коефіцієнт негативності суспільного настрою, коефіцієнт суб'єктивного тяжкого становища населення, коефіцієнт невдоволеності життям, коефіцієнт особистого протесаного потенціалу [3-6, 94-104]. Динаміка агрегованого показника емоційної реакції населення наведена на рис. 3.12.

За графіком ми можемо бачити посилення емоційної реакції у 2008 р. та 2011 р, та її зниження починаючи з 2012 р., тривалістю 5 років.

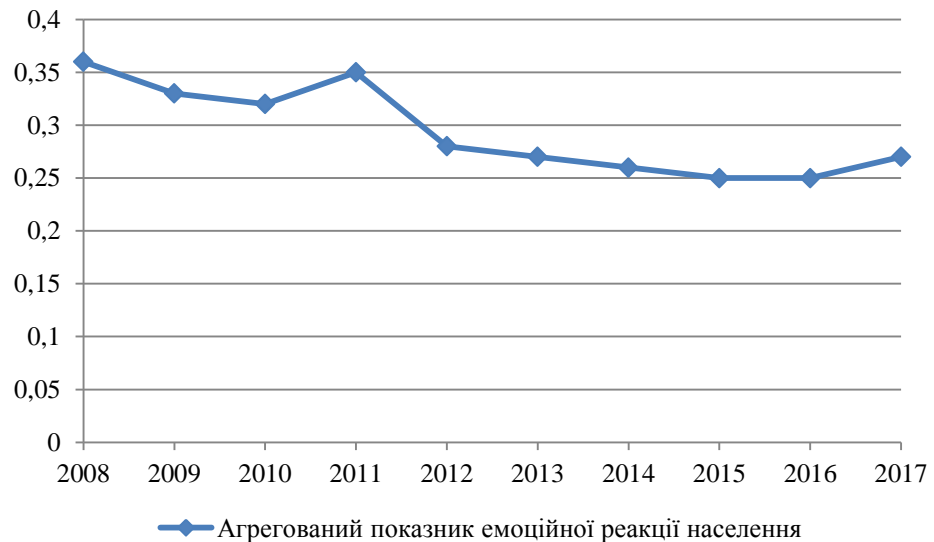


Рис. 3.12. Агрегований показник емоційної реакції населення, розраховано автором за даними [94-104]

Багатократна або тривала напруга викликає фізіологічні порушення, робить людей більш уразливими до різного роду захворювань. Фізіологічна реакція населення відображається показниками, які характеризують фізичний стан населення: захворюваність населення та смертність на 1 тис. жителів (кількість померлих на 100 тис. населення). Динаміка агрегованого показника фізіологічної реакції населення наведена на рис. 3. 13.

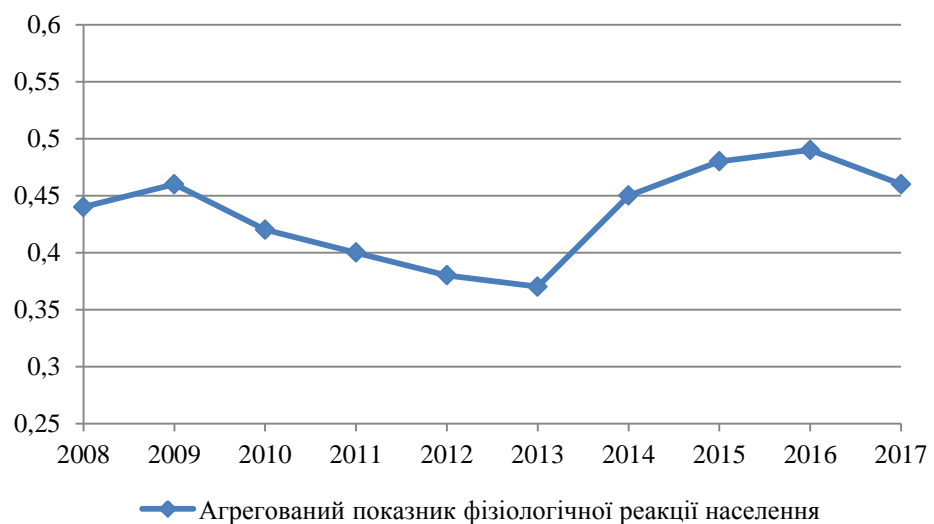


Рис. 3.13. Агрегований показник фізіологічної реакції населення, розраховано автором за даними [28]

Найвище значення показника фізіологічної реакції населення припадає на 2008-2009 рр. та на 2014-2016 рр. Зокрема, в 2015 р. за даними світових



рейтингів Україна посіла друге місце у рейтингу за рівнем смертності. Тенденція, яка спостерігалася у світі була діаметрально протилежною тій, що складалася в Україні. У 2015 р. коефіцієнт смертності в Україні був зафіксований на рівні 14,9, в той час як індекс смертності на планеті скоротився до 7,65 [28].

Однак після статистичної оцінки агрегованого показника, нами виявлена недостатньо хороша його якість, тож вважаємо, що використання даного показника при формуванні комплексного показника суб'єктивних ознак конфліктогенності не є доцільним. Оцінка фізіологічної реакції в контексті дослідження соціально-економічної конфліктогенності суспільства, на нашу думку, потребує більш глибокого та детального вивчення.

Комплексний показник суб'єктивних ознак соціально-економічної конфліктогенності в своєму складі містить лише агрегований показник емоційної реакції населення (рис. 3.14). Для порівняння на графіку показана динаміка кількісного показника об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності ( $K_{12}$ ), що характеризує суб'єктивний образ реальності.

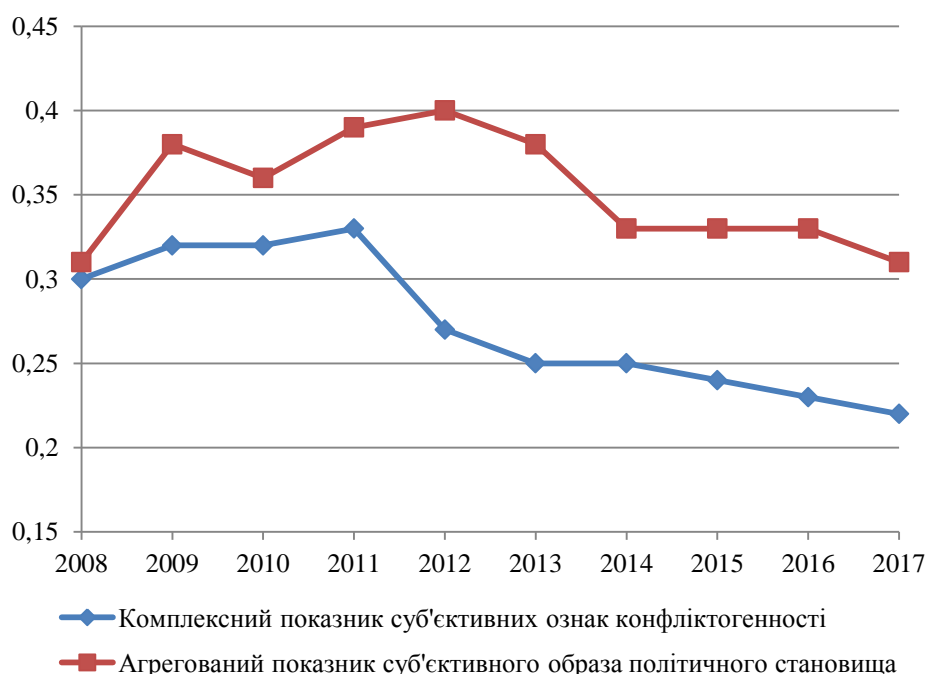


Рис. 3.14. Комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності, розраховано автором за даними [28, 94-104]

Криві на графіку свідчать, що динаміка емоційної реакції населення в цілому відповідає динаміці суб'єктивного образу реальності. Це підтверджує те, що суб'єктивна емоційна реакція населення є реакцією у відповідь на суб'єктивний образ реальності, а не на саму об'єктивну реальність.

Даний факт підтверджують коефіцієнти кореляції: комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності має тісний зв'язок з комплексним показником суб'єктивно-об'єктивних ознак ( $R=0,92$ ). При цьому зв'язок з комплексним показником об'єктивних ознак конфліктогенності або слабкий ( $R=0,25$ ) або обернений ( $R=-0,53$ ).

Комплексний показник суб'єктивно-об'єктивних ознак конфліктогенності ( $K_{22}$ ) відображає поведінкову реакцію населення і бізнесу у відповідь на ті чи інші події, на загальну ситуацію в країні, на суб'єктивний образ реальності в масовій свідомості.

Поведінкові реакції населення і бізнесу неоднакові, мають свої особливості, вимагають різних підходів при вивченні і різних методів дослідження. Поведінкову реакцію населення характеризують дві ознаки: економічна та демографічна реакція. Економічна реакція бізнесу на погіршення умов підприємницької діяльності проявляється у виведенні частини бізнесу у тіньовий сектор. Економічна реакція населення характеризується показниками, які ілюструють отримання вторинних доходів населення для покращення матеріального стану своєї родини: частка населення, якого має друге додаткове місце роботи, частка родин, що мають доходи із неофіційних джерел, частка родин, що мають доходи від особистого підсобного господарства. Отримують зазначені показники у результаті соціологічних опитувань населення. Статистична оцінка відібраних показників показала, що якісними є показники, які відображають частку родин, що мають доходи із неофіційних джерел та частку родин, що мають доходи від особистого підсобного господарства. Агрегований показник економічної реакції населення наведений на рис. 3.15.



Рис. 3.15. Агрегований показник економічної реакції населення, розраховано автором за даними [28, 94-104]

В цілому протягом досліджуваного періоду спостерігається тенденція до зниження агрегованого показника економічної реакції населення. Економічна реакція населення значимо відрізняється у 2008-2009 рр. та наприкінці досліджуваного періоду. Така ситуація пояснюється тим, що значна частка підприємств закрилась внаслідок впливу багатьох чинників, і перед населенням гостро постала проблема додаткового заробітку на утримання родин.

Негативність демографічної реакції населення відображається двома показниками офіційної статистики: кількість померлих від самогубства на 100 тис. населення та коефіцієнт народжуваності. В рамках дослідження з метою оцінки конфліктогенності суспільства нами використовується показник, обернений до коефіцієнта народжуваності. Динаміка агрегованого показника негативності демографічної реакції населення наведена на рис. 3.16.

Максимальне значення демографічної реакції населення припадає на 2009 р., така ситуація виникла під впливом достатньо напруженої соціально-економічної ситуації в країні. Починаючи з 2011 р. знижується кількість померлих від самогубств та повільно зростає показник народжуваності населення.



Рис. 3.16. Агрегований показник негативності демографічної реакції населення, розраховано автором за даними [28]

Економічна реакція бізнесу характеризується показниками тіньової економіки. Офіційні статистичні дані наводять наступні показники, що характеризують тіньову економіку: частка прихованої оплати праці та коефіцієнт готівки.

Статистична оцінка показників показала достатньо тісний зв'язок комплексних показників об'єктивно-суб'єктивних і суб'єктивних ознак конфліктогенності із коефіцієнтом готівки. Коефіцієнт кореляції частки прихованої оплати праці має від'ємний знак. Отже, агрегований показник економічної реакції бізнесу (див. рис. 3.17) буде містити тільки нормований показник коефіцієнта готівки.



Рис. 3.17. Агрегований показник економічної реакції бізнесу, розраховано автором за даними [28]

Як бачимо із графіку, максимальне значення агрегованого показника припадає на 2008-2009 рр., що обґрунтовується впливом світової фінансової кризи.

На базі агрегованих показників, які відображають поведінкову реакцію населення і бізнесу, визначається комплексний показник суб'єктивно-об'єктивних ознак соціально-економічної конфліктогенності ( $K_{22}$ ).

В цілому поведінкова реакція населення і бізнесу вище середнього рівня фіксувалася до 2010 р. Про це свідчить динаміка комплексного показника суб'єктивно-об'єктивних ознак конфліктогенності (рис. 3.18). Для порівняння на графіку наведена динаміка показника, який характеризує суб'єктивний образ реальності.

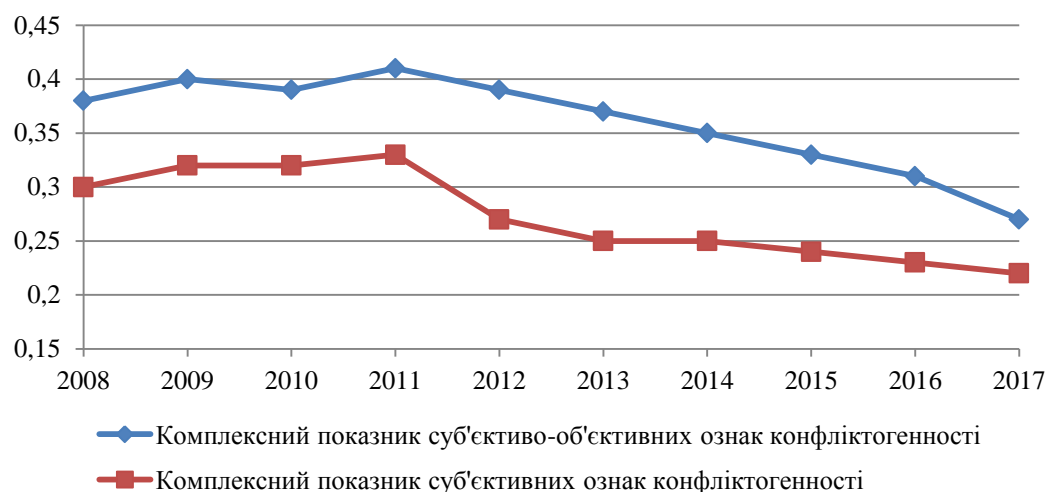


Рис. 3.18. Комплексний показник суб'єктивно-об'єктивних ознак конфліктогенності, розраховано автором за даними [28, 94-104]

За наведеними графіками ми бачимо, що динаміка поведінкової реакції населення і бізнесу в цілому відповідає динаміці негативності суб'єктивного образу реальності. В роки фінансових криз поведінкова реакція дещо відстає від негативності суб'єктивного образу реальності.

Отримані комплексні показники конфліктогенності дозволяють сформувати інтегральний показник, який буде відображати рівень сукупної напруги в суспільстві. Інтегральний показник ( $I$ ) формується у такий спосіб: спочатку визначається комплексний показник ( $K_1$ ), який охоплює провокуючі

конфліктогени ( $K_{11}$ ) та ( $K_{12}$ ), потім формується комплексний показник ( $K_2$ ), який поєднує конфліктогени, що діють у відповідь ( $K_{21}$ ) та ( $K_{22}$ ).

Статистична оцінка якості інтегрального показника конфліктогенності підтвердила, що індекси кореляції обох комплексних показників об'єктивних ознак конфліктогенності (побудованих за загальними та частковими показниками злочинності) мають від'ємний знак, отже, ці показники для побудови інтегрального показника конфліктогенності застосовуватися не будуть.

В результаті комплексний показник ( $K_1$ ) включає показники, які характеризують суб'єктивний образ реальності ( $K_{12}$ ), а комплексний показник ( $K_2$ ) – емоційну реакцію населення ( $K_{21}$ ) та поведінкову реакцію населення і бізнесу ( $K_{22}$ ). Всі показники кореляції мають високе значення коефіцієнтів кореляції та додатній знак. Інтегральний показник за статистичними оцінками також має добру якість. Динаміка інтегрального показника наведена на рис. 3.19.

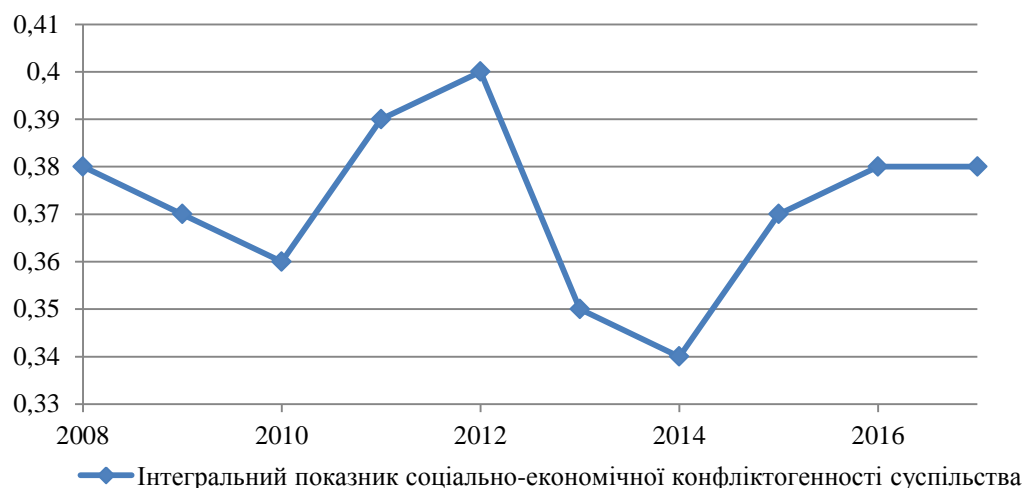


Рис. 3.18. Інтегральний показник конфліктогенності суспільства, розраховано автором за даними [28, 73, 94-104]

Найвищий рівень інтегрального показника фіксується в період фінансових криз (2008-2009 рр. та 2011-2012 рр.), нестійка тенденція показника виявляється останніми роками. Соціально-економічна конфліктогенність вище середнього рівня спостерігається у 2008-2009 рр., 2011-2012 рр. та у 2015-2016 рр., тенденція до зниження напруги на жаль не вимальовується.

Отже, застосований нами метод визначення соціально-економічної конфліктогенності суспільства дозволяє побудувати систему показників для оцінки її рівня, динаміки та міжрегіональних порівнянь. На базі динаміки окремих показників соціально-економічної конфліктогенності проведена комплексна оцінка соціально-економічної конфліктогенності за об'єктивними, об'єктивно-суб'єктивними та суб'єктивними ознаками, а також інтегральна оцінка конфліктогенності суспільства на проміжку дослідження 2008-2017 рр.

У підсумку можна констатувати, що в цілому зростання конфліктогенності суспільства відбувається у кризові періоди, а повільне зниження – у посткризові періоди, останніми роками показник конфліктогенності суспільства має нестійку тенденцію.

### **3.2. Факторний аналіз конфліктогенності суспільства**

У контексті поставлених завдань виявлення причин посилення напруженості в суспільстві висувається припущення, що на рівень соціальної конфліктогенності суспільства найбільший вплив робить якість життя населення, перш за все, рівень життя. Негативна динаміка показників, які характеризують якість життя населення, може виступати у вигляді причин (факторів) зростання напруженості в суспільстві, тобто посилення конфліктогенності суспільства.

В результаті теоретичного аналізу апріорно обрано такі показники: індекс розвитку людського потенціалу; валовий внутрішній продукт на душу населення в порівнянних цінах; кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення в порівнянних цінах; середньодушові грошові доходи населення і нарахована середньомісячна заробітна плата в порівнянному вираженні; чисельність і частка населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму; співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму; коефіцієнт фондів, що характеризує ступінь соціального розшарування суспільства; частка грошових доходів населення з найменшими доходами; вклади (депозити) фізичних осіб; індекси споживчих цін

на товари та послуги; рівень безробіття; чисельність змушених переселенців та емігрантів, а також індекси, що характеризують динаміку економічних показників. Всі показники, виражені в незмінних цінах або у відносному вираженні, застосовні для порівняння в динаміці. Чисельні значення цих показників отримані за даними офіційних сайтів: Державної служби статистики України, відділу статистики ЄЕК ООН та Світового банку [12, 28, 34-39, 81].

Розглянемо більш докладно динаміку виділених показників. Індекс людського розвитку (ІЛР) – комплексний показник для визначення і порівняння між країнами світу основних характеристик людського потенціалу. Зокрема, в процесі обчислення ІЛР використовуються показники, що характеризують довголіття (очікувана тривалість життя); рівень грамотності (середня кількість років, витрачених на навчання і очікувана тривалість навчання); рівень життя (валовий національний дохід на душу населення за паритетом купівельної спроможності). Динаміка індексу людського розвитку наведена на рис. 3.19.

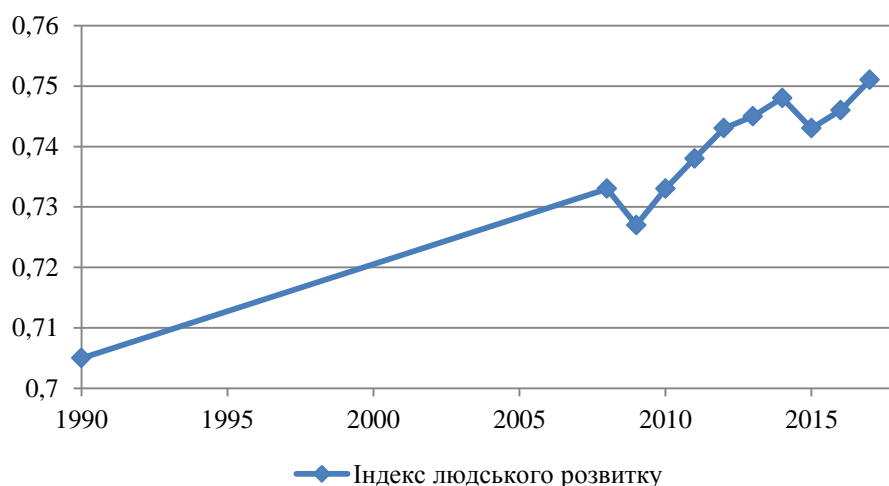


Рис. 3.19. Індекс людського розвитку, розраховано автором за даними [88, 89]

Чисельні значення індексу людського розвитку стійко зростали до 2009 р., і з 20010 до 2015 рр., та у 2016-2017 рр. Зниження показника у 2009 та 2015 р. відбулося внаслідок кризових явищ. За чисельним значенням ІЛР країни поділяються на чотири групи: дуже високий індекс, високий, середній і низький. Україна за значенням ІЛР відноситься до групи країн з високим рівнем показника і займає 88 місце в світі.



Одним з найважливіших макроекономічних показників країни є валовий внутрішній продукт (ВВП). ВВП охоплює сукупну вартість всіх кінцевих товарів і послуг, призначених для безпосереднього споживання, вироблених за рік у всіх галузях економіки на території країни. Розмір валового внутрішнього продукту визначає рівень життя населення: доходи, охорону здоров'я, освіту та ін. Більш повно рівень життя населення в країні відображає валовий внутрішній продукт, розрахований на душу населення. Він показує, яка кількість валового продукту, виробленого в країні за рік і вираженого в вартісному вираженні, доводиться на 1 мешканця країни. Аналіз динаміки цього показника вимагає приведення його значень до співставного вигляду за паритетом купівельної спроможності (вартість усіх кінцевих товарів і послуг, оцінена в доларах США). Динаміка ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності наведена на рис. 3.20.

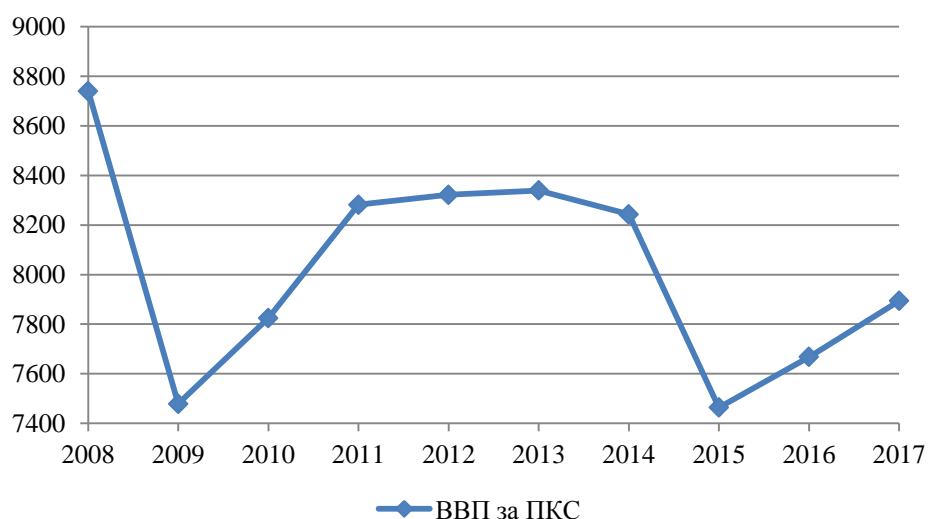


Рис. 3.20. Валовий внутрішній продукт за паритетом купівельної спроможності, розраховано автором за даними [88]

За даними ООН, протягом досліджуваного періоду рівень ВВП на душу населення в Україні мав найбільше значення у 2008 та 2013 рр., найменше – у 2009 та 2015 рр. [88]. Також в динаміці наявними є періоди коли спостерігалось не лише падіння ВВП, а й девальвація (2009, 2014, 2015 рр.). Зокрема, фінансова криза викликала падіння виробництва продукції і скорочення ВВП на душу населення: тільки за 2009 р. ВВП на душу населення знизився на 14%. Подібна динаміка спричинена також і постійним скороченням чисельності населення. У

роки відновлення економіки після фінансової кризи до 2013 р. показник прямував до збільшення, але вже у 2014 р. знову фіксується його зниження, тенденція посилюється і донині. Загалом, за цим показником українська економіка показує невелике зростання за роки незалежності – всього на 6,3%.

Основним показником життєвого рівня населення є витрати на кінцеве споживання домогосподарств. Кінцеве споживання домашніх господарств охоплює витрати домогосподарств на придбання споживчих товарів та послуг, а також вартість натуральних надходжень продуктів харчування і наданих дотацій та пільг. Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств становлять основну частину кінцевого споживання та характеризують структуру споживання матеріальних благ і послуг (включаючи нематеріальні послуги) населенням за рахунок індивідуального бюджету.

Питома вага витрат на кінцеве споживання домашніх господарств в структурі ВВП протягом досліджуваного періоду коливалася в межах 63-71%. Найбільшою була частка витрат у 2013-2014 рр., найменшою – у 2008 та 2010 рр. Динаміка витрат на кінцеве споживання наведена на рис. 3.21.

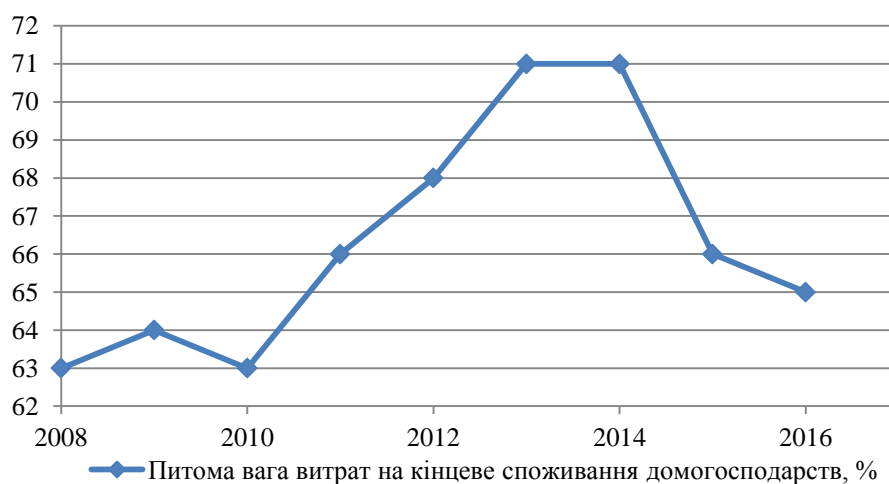


Рис. 3.21. Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств, розраховано автором за даними [28]

Протягом досліджуваного періоду тенденція до зростання показника спостерігалася у 2010-2013 рр., до зниження – у 2015-2016 рр., середній показник за досліджуваний період становив 66,3%. Для порівняння – середній показник по 15 країнах Європейського Співтовариства дорівнює 71,3% ВВП

[81]. Отже, ми бачимо, що значення середнього показника Україна досягла лише у 2013-2014 рр., інші значення знаходяться нижче середнього показника по країнам ЄС.

В рамках тематики дослідження вважаємо за необхідне проаналізувати грошові доходи населення. Грошові доходи в розрахунку на одну особу протягом досліджуваного періоду постійно зростають. Зокрема, загальне зростання зафіксовано на рівні 2,8 разів [28]. Однак грошові доходи населення в поточних цінах не відображають їх купівельної спроможності. Більш наочно реальні доходи населення відображає цей показник, переведений у долари США. Динаміка рівня грошових доходів в розрахунку на одну особу наведена на рис. 3.22.

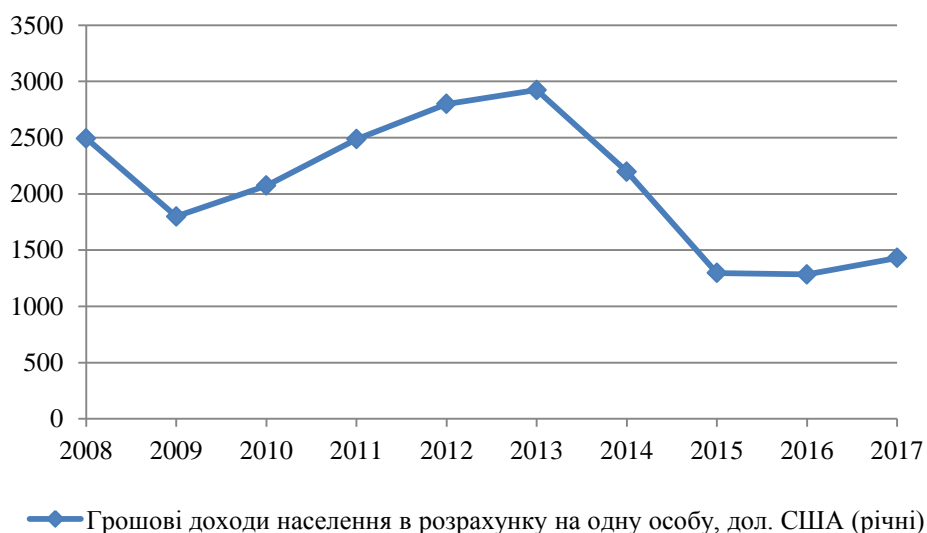


Рис. 3.22. Грошові доходи населення в розрахунку на одну особу, розраховано автором за даними [28]

Крива, яка побудована на рис. 3.22 фактично повторює форму кривої, що відображає рівень ВВП на душу населення: зниження показника у 2009 р. внаслідок фінансової кризи, зростання до 2013 р. та повторне зниження у 2014-2015 рр. (навіть нижче показника 2009 р. в 1,4 рази).

В рамках аналізу доходів населення слід, на нашу думку, окремо зупинитися на динаміці рівня заробітної плати (див. рис. 3.23).

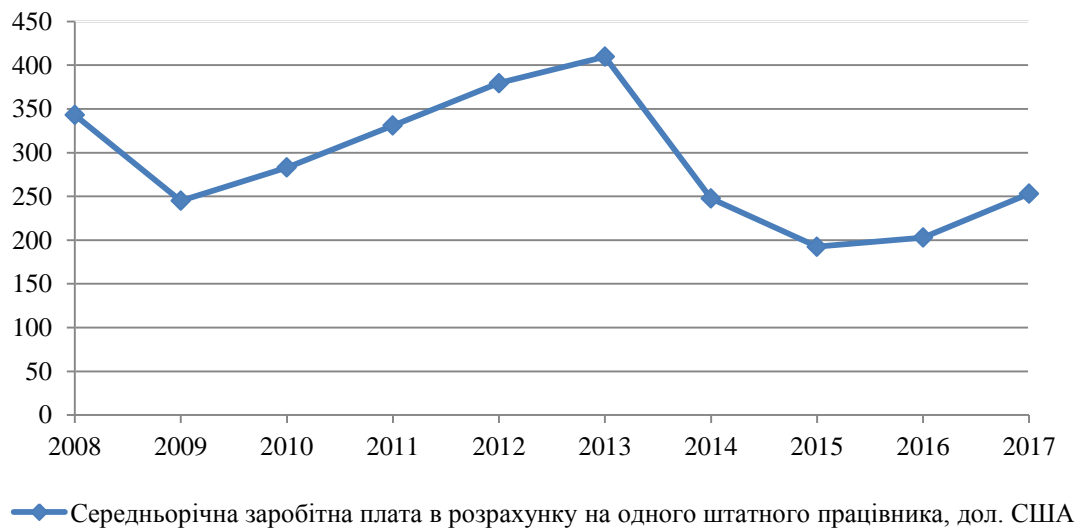


Рис. 3.23. Середньорічна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника, розраховано автором за даними [28, 34-39]

Заробітна плата, як і інші економічні показники, що проаналізовані вище, мала тенденцію до зростання до 2013 року, стрімке зниження зафіксоване у 2014-2015 рр. (навіть нижче рівня 2009 р.), останніми роками поки що несформованою є тенденція до зростання. Рівень середньорічної заробітної плати у 2015 р. склав 56% від аналогічного рівня 2008 р. зростання доходів населення може бути забезпечено лише за умови стійкого економічного зростання.

На сьогоднішній день бідність визнана однією із головних світових проблем. В більшості європейських країн рівень бідності визначається мінімальним розміром оплати праці. Якщо дохід середньостатистичного європейця не досягає рівня 60% від середньої заробітної плати, він вважається бідним. За методикою ООН, людина вважається бідною, якщо рівень її доходу дорівнює двом доларам на добу, а жебраком – при доході в один долар на добу. В Україні людина вважається бідною, якщо рівень її доходів є нижчим від прожиткового мінімуму. Чисельність населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму (незаможного населення) визначається на основі даних про розподіл населення за величиною середньодушових грошових доходів і зіставляється з величиною прожиткового мінімуму. На рис. 3.24-3.25

наведені дані щодо чисельності та питомої ваги населення із еквівалентними загальними середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму.



Рис. 3.24. Чисельність населення із середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму, розраховано автором за даними [28, 34-39]



Рис. 3.25. Питома вага населення із середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму, розраховано автором за даними [28, 34-39]

За даними рис. 3.24-3,25 чисельність та питома вага бідного населення начеб то скорочується, але така динаміка викликана не зменшенням фактичної кількості бідного населення, а змінами у складі та розмірі споживчого кошика, і зниженням норм споживання.

Наразі в Україні має місце реальне зростання чисельності населення, яке опинилося за межею бідності. Це, звичайно, є негативною тенденцією, що веде до збільшення ймовірності соціальних конфліктів, криміналізації суспільства, наркоманії, проституції.

За даними офіційної статистики протягом п'яти останніх років в Україні значно зросла чисельність бідного населення. Економічна криза 2014 р. привела до того, що рівень бідності збільшився на 67%. За межею бідності в Україні перебуває понад 25 % населення (у 2013 р. – 15%). Так, у 2017 р. 25,6% населення мала дохід нижче фактичного прожиткового мінімуму, а 21,7% – в межах фактичного прожиткового мінімуму. Тож, фактично, 47,3% населення в Україні – це бідні люди [3-6].

За даними ООН цей показник є взагалі шокуючим: за межею бідності перебуває 80% населення (за стандартами ООН, якщо людина витрачає на проживання та продукти харчування менше 5 доларів на день, а на місяць менше 150 доларів, то вона живе за межею бідності) [12].

Для порівняння – межа бідності у світі: США 40 дол./день (1200 дол./міс), розвинуті країни – 14 дол./день (420 дол./міс), країни Східної Європи (межа ООН) – 5 дол./день (150 дол./міс.), межа бідності – 2 дол./день (60 дол./міс.), Україна – 1,38 дол./день (41,4 дол./міс.), межа злиденності – 1,25 дол./день (37,5 дол./міс.) [81].

На жаль, населення України вже перебуває нижче межі бідності, прямуючи до межі злиденності. Низький рівень доходів не дозволяє українцям повноцінно харчуватися, раціон харчування населення є незбалансованим. Здебільшого це жирowo-вуглеводне харчування: українці споживають багато хліба, картоплі, продуктів тваринного походження у раціоні обмаль – м'яса, яєць, печінки, риби. Така ситуація згубно впливає на здоров'я, особливо на дитяче. За нинішнім споживчим кошиком можна сказати, що наше населення давно знаходиться у стані прихованого голоду [3-6].

За підсумками 2017 р. рівень бідності в Україні збільшився до 27%. Аналіз Рахункової палати показав, що у 2017 р. 9% населення страждало від всіх трьох

форм бідності – за видатками і за доходами (нижчими за фактичний прожитковий мінімум), та ознаками депривації. Частка депривованих осіб за 4 з 18 ознак поневірянь у 2017 р. була найбільшою за останні 10 років майже в усіх групах домогосподарств. Переважна більшість українців не могли дозволити собі здійснювати непередбачені витрати, більш ніж половина – не мали можливості відпочивати разом із родиною принаймні протягом одного тижня на рік [28].

Показник співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму відображає, у скільки разів середньодушові грошові доходи населення перевищують величину прожиткового мінімуму в цьому ж періоді часу. Так, середньодушові грошові доходи населення перевищували величину споживчого кошика в 2010 р. в 1,6 рази, а в кінці аналізованого періоду, у 2017 р. – в 2,1 рази (рис. 3.26) [28].



Рис. 3.26. Співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму, розраховано автором за даними [28]

Соціальна диференціація в суспільстві, характер його соціальної структури зумовлюється диференціацією доходів населення, тобто реально існуючими відмінностями в рівні доходів населення. Нерівність доходів населення пояснюється багатьма причинами, в т.ч. різними інтелектуальними і фізичними здібностями, рівнем освіти і професійної підготовки, нерівністю володіння власністю і багатьма іншими.

Нерівність доходів є характерною для всіх країн, незалежно від рівня добробуту в цілому, тому вимірювання доходів – проблема загальна. В Україні зростання диференціації доходів здебільшого пов'язане з тим, що, незважаючи на поступовий перехід до ринкової економіки, оплата праці частини населення проводиться за колишньою адміністративно-командною системою при одночасному виникненні нового суспільного прошарку, який діє за законами ринкової економіки. Зростання доходів характерне лише для незначної частини населення (підприємців, власників нерухомості, банкірів, менеджерів, посередників, юристів). Диференціація населення за доходами характеризується такими показниками, як коефіцієнт фондів, показник диференціації по квінтільним (20-ти %) групам населення, коефіцієнт концентрації доходів (індекс Джині) і графічно за допомогою кривої Лоуренса.

Коефіцієнт фондів, що характеризує ступінь соціального розшарування суспільства, визначається як співвідношення між середніми рівнями грошових доходів 10% населення з найвищими доходами і 10% населення з найнижчими доходами. Для збереження стабільної ситуації в суспільстві коефіцієнт фондів, за рекомендаціями ООН, не повинен перевищувати значень 8-10. У європейських країнах він не перевищує зазначені величини. У роки криз, диференціація доходів населення дещо знижується.

Частка доходів кожної 20-ти % групи в загальному доході всього населення показує, наскільки рівномірно розподіляються доходи. У світі доходи 20-ти % найбідніших знижуються: за другу половину 20 століття вони знизилися більш ніж в два рази. Фахівці вважають, що зниження доходів населення не може відбуватися нескінченно. Межа наступає, коли 40% населення починає отримувати тільки 12-13% усіх доходів. За цією межею починається зубожіння населення, супроводжуване різними соціальними катаклізмами [28].

В Україні квінтільні коефіцієнти нерівності населення протягом 2010-2014 рр., за офіційними даними Держкомстату, практично не змінились: квінтільний коефіцієнт за загальними доходами протягом аналізованого періоду залишився



незмінним 1,9, у той час як квінтильний коефіцієнт фондів знизився з 3,5 до 3,3 [28].

Крім зіставлення доходів за коефіцієнтом фондів, у соціально-економічній статистиці використовується коефіцієнт Джині, або коефіцієнт концентрації доходів, що відображає характер розподілу всієї суми доходів населення між його окремими групами. Розрахунок коефіцієнта Джині базується на кривій Лоренца, що є графічним відображенням кумулятивного (накопиченого) розподілу доходів за квінтильними групами.

Виходячи з математичної суті, коефіцієнт Джині може варіюватися в межах від 0 до 1. Чим більш рівномірний розподіл доходів, тим коефіцієнт Джині ближчий до «0», і навпаки – чим вища нерівність, тим цей коефіцієнт вищий. На сьогоднішній день, за даними Держкомстату, в Україні коефіцієнт Джині не настільки великий і складає 25,5%, для порівняння – у 2006 р. він був на рівні 30%. На нашу думку, коли індекс Джині є більшим від 0,3, то розподіл доходів є вже надто нерівномірним і соціальна ситуація в країні стає напруженою.

Оптимальний рівень диференціації встановити дуже важко. Згідно з деякими оцінками [11], межею соціальної стабільності є ситуація, коли найбільніші 40% населення починають отримувати менше 12-13% від сукупного доходу, а розрив у рівнях доходу 10% найбільш і 10% найменш забезпечених сімей (населення) починає перевищувати 10 разів.

Дефіцит грошового доходу малозабезпеченого населення дорівнює сумі грошових коштів, необхідних для приведення грошових доходів незаможного населення до величини прожиткового мінімуму. Дефіцит грошового доходу в відносному вираженні варіював від 3,4% від загального обсягу в 2008 р. до 1,6% в кінці аналізованого періоду [28].

Вклади фізичних осіб в кредитних організаціях включають депозити до запитання, строкові депозити та інші залучені кошти фізичних осіб, кошти на рахунках індивідуальних підприємців в національній та іноземній валюті, а також невиконані зобов'язання за договорами на залучення коштів за депозитами і іншим залученими коштами фізичних осіб.

Вклади фізичних осіб в поточній валюті постійно зростали до 2008 р., та стрімко знижувалися внаслідок фінансової кризи 2008-2009 рр. За даними НБУ на початок 2017 р. обсяги банківських вкладів населення зросли на 2% за фіксованим на початок року курсом до 475 млрд. грн. у гривневому еквіваленті. «Темпи приросту депозитів мають потенціал до прискорення з огляду на істотне зростання номінальних доходів українців..... Не зважаючи на загальну недовіру до банківської системи в цілому, котру з початку 2016 р. відзначає більшість фінансових експертів країни, Національний банк запевняє: частка коштів корпорацій та населення становить 76,8%, а на депозити фізичних осіб припадає більше 40% всього банківського фондування» [28, 60].

Індекс споживчих цін є основним показником рівня інфляції, він використовується з метою здійснення державної фінансової політики, аналізу і прогнозування цінових процесів в економіці, регулювання реального курсу національної валюти. Індекс споживчих цін відображає зміну вартості життя в країні, будучи раннім індикатором споживчої інфляції, фіксує зміни купівельної спроможності національної валюти. Він відображає динаміку вартості кошика споживчих товарів і послуг. У розрахунок індексу включаються ціни на продукти харчування, алкоголь, одяг та взуття, витрати на освіту, охорону здоров'я, транспорт, зв'язок, витрати на утримання житла, комунальні послуги, дозвілля. Динаміка індексу споживчих цін наведена на рис. 3.27.

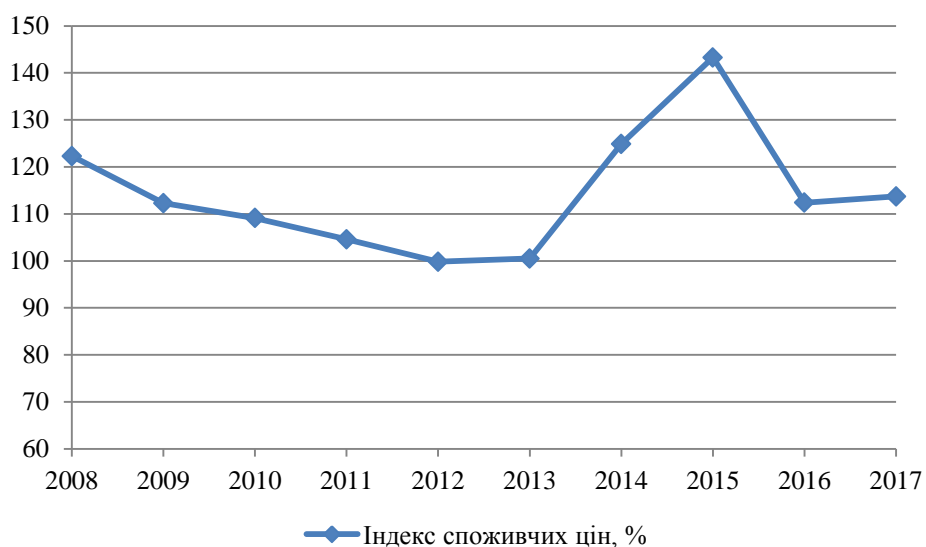


Рис. 3.27. Індекс споживчих цін, розраховано автором за даними [28]

Аналізуючи показники інфляції слід зазначити, що загалом до 2013 р. вони знаходилися в межах допустимого рівня, в окремі періоди за деякими групами навіть була присутня дефляція. Найбільший вплив інфляції економіка України відчувала у 2015 р., далі її темпи дещо пригальмували. Найбільше зростання цін у 2015 р. відбулося за групами: житло, комунальні послуги – 203% (зокрема, природний газ – 373%), продовольчі товари – 41,5% (зокрема, продукти харчування – 40,1%), відпочинок та культура – 37,9% і одяг та взуття – 35%. Загалом за досліджуваний період в ключових групах зміни відбувалися наступним чином: продовольчі товари – від 3,3 до 41,5%, алкоголь – від 7 до 25,9%, одяг та взуття – від 0,9 до 35%, житло, комунальні послуги – від 0,3 до 203%, охорона здоров'я – від 2 до 30%, транспорт – від 1,3 до 41,6%, зв'язок – від 0,7 до 9,1%, відпочинок і культура – від 0,2 до 37,9%, освіта – від 2,2 до 24,2% [28].

Показник рівня безробіття являє собою відносний показник, який розраховується як відношення числа безробітних до загальної кількості зайнятих в економіці. Безробіття призводить до зниження доходів, підвищення частки бідного населення, до втрати кваліфікації, погіршення криміногенної ситуації, посилення соціальної напруженості в суспільстві [34-39].

За даними Державної служби статистики [28, 34-39] в Україні рівень безробіття з 2008 р. до 2017 р. виріс в 1,5 рази і склав 9,5%. Кількість безробітних у віці 15-70 років (за методологією МОП) у 2017 р., порівняно з 2008 р., збільшилася на 18,9% та становила 1,7 млн. осіб (проти 1,43 млн. осіб у 2008 р.). Серед безробітних дві третини складали мешканці міських поселень (1,1 млн. осіб), решту – сільські жителі. Збільшення кількості безробітного населення віком 15-70 років відбулося за рахунок осіб працездатного віку (на 1,2%). Динаміка рівня безробіття наведена на рис. 3.28.

Найбільш інтенсивним було зниження безробіття в роки економічного підйому. У період фінансової кризи безробіття зросло на 2,4 та 1,9 в.п. відповідно.

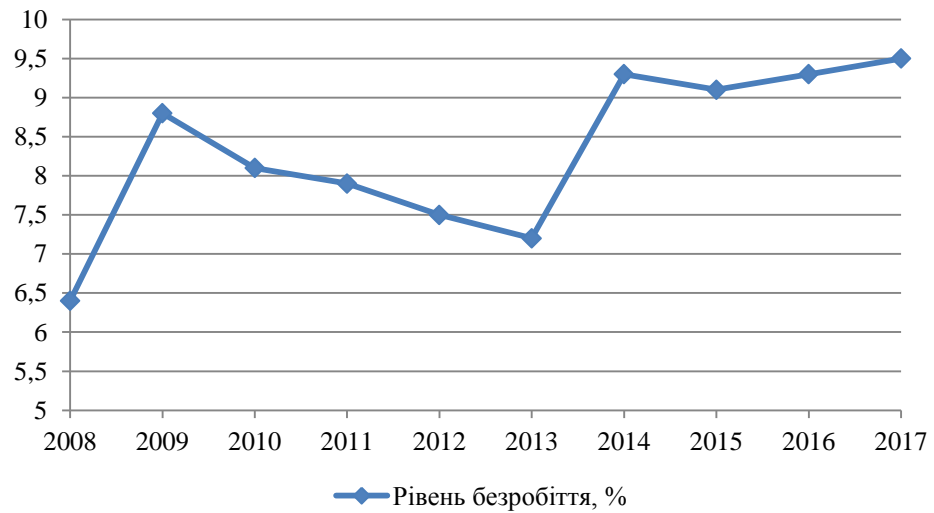


Рис. 3.28. Рівень безробіття, розраховано автором за даними [28, 34-39]

З метою уникнення поширення конфліктів та проявів соціальної агресії політика зайнятості на державному рівні має гарантувати соціальний захист населення шляхом забезпечення належних умов життя, регулювання заробітної плати, стимулювання створення нових робочих місць і виплати допомоги безробітним.

Також, вважаємо за необхідне розглянути ситуацію з міграцією в нашій країні. У 2014-2015 рр. із України до ЄС виїхали понад півмільйона українців, і кількість емігрантів дедалі зростає. Війна та поглиблення економічної кризи протягом 2014–2016 рр. лише посилили тенденцію, що почалася в 90-х. Переорієнтація української економіки на аграрну та сировинну сфери – адже це умови співпраці з європейськими партнерами, – разом із військовим конфліктом на Сході зумовили чергове поглиблення економічних та соціальних проблем, а це, у свою чергу, підштовхнуло багатьох громадян до спроб улаштувати своє життя в іншій країні.

За даними Євростату, у 2014 р. до ЄС задокументовано виїхали (отримали перший дозвіл на проживання) 291,4 тис. українців, це на 87% більше від середньої річної кількості українських мігрантів у 2010–2013 рр. У 2015 р. виїхали вже 455,6 тис., це на 192% перевищує середній показник довоєнних років. Оскільки нерегульована міграція ніяким чином не задокументована, чітких кількісних індикаторів цього процесу немає, але непрямі дані свідчать про

зростання й цієї тенденції після початку війни. Якщо у 2010–2013 рр. у середньому на території країн ЄС реєстрували 11,8 тис. українців без документів на рік, то у 2013 р. зареєстрованих було на 42% більше – 16,8 тис., у 2014 р. на 101% більше – 23,9 тис. осіб. Про те, що тенденція буде посилюватися, свідчать і дані опитувань суспільної думки. На жаль, у найближчі роки міграційні процеси в Україні посиляться за рахунок високого попиту на кваліфіковану робочу силу, а через кілька десятків років дефіцит кадрів в Україні буде загрожувати економічній безпеці держави [89].

Остаточні фактори конфліктогенності встановлюються на основі кореляційного аналізу. В результаті проведеного нами кореляційного аналізу факторів конфліктогенності, ми встановили, що кореляційний зв'язок між економічними показниками і окремими ознаками конфліктогенності існує. Однак сукупну оцінку зміни соціальної конфліктогенності дозволяють дати тільки узагальнюючі показники конфліктогенності. З метою оцінки впливу різних факторів на узагальнюючі показники конфліктогенності нами розраховані індекси кореляції для всіх розглянутих вище факторів, що відображають силу впливу на різні види комплексних ( $K_1, K_2, K_3$ ) і інтегральних ( $I_1, I_2, I_3$ ) показників конфліктогенності, отриманих шляхом нормування за середньою, в інтервалі часу 2008-2017 рр. Інтегральний показник  $I_1$  має більш тісний і логічний зв'язок практично з усіма факторними ознаками, ніж інтегральні показники іншого складу. Надалі розглядається саме цей вид інтегрального показника, в якому різні види комплексних показників враховуються в рівних частках.

У таблиці 3.1 наведені фактори, що здійснюють найбільш сильний вплив на узагальнюючі показники конфліктогенності, які нормовані при використанні нелінійного перетворення в 2008-2017 рр. Фактори ранжовані за чисельним значенням інтегрального показника.

На комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності ( $K_1$ ) найбільш сильний вплив здійснює індекс людського розвитку, який відображає в сукупності доходи, освіту і здоров'я населення ( $R_{K1}=0,81$ ). У меншій мірі, але все ж таки впливають ( $R_{K1}=0,63-0,67$ ): розмір вкладів фізичних осіб в

кредитних організаціях (0,65) і чисельність вимушених переселенців та емігрантів (0,63 та 0,67).

Таблиця 3.1

Індекси кореляції факторів конфліктогенності з узагальнюючими показниками конфліктогенності

Фактори	Індекси кореляції			
	K <sub>1</sub>	K <sub>2</sub>	K <sub>3</sub>	I
Індекс людського розвитку	0,81	0,95	0,95	0,95
ВВП на душу населення за ПКС	0,11	0,9	0,88	0,93
Частка населення з найменшими доходами	0,15	0,93	0,88	0,94
Співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму	0,02	0,81	0,79	0,88
Середньорічний дохід на душу населення в постійних цінах	0,14	0,89	0,85	0,88
Витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення	0,07	0,82	0,84	0,83
Вклади (депозити) фізичних осіб	0,65	0,74	0,77	0,86
Середньомісячна номінально нарахована заробітна плата зайнятих в економіці	0,03	0,84	0,82	0,86
Загальне безробіття (у % до робочої сили)	0,09	0,77	0,83	0,87
Чисельність населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму	0,08	0,75	0,69	0,79
Частка населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму	0,11	0,7	0,69	0,78
Дефіцит грошового доходу	0,47	0,88	0,84	0,71
Чисельність вимушених переселенців	0,63	0,77	0,64	0,45
Чисельність емігрантів	0,67	0,79	0,66	0,45

Розраховано автором

Отже, при підвищенні індексу людського розвитку, збільшенні вкладів фізичних осіб і зменшенні чисельності вимушених переселенців та емігрантів знижується комплексний показник об'єктивних ознак соціальної конфліктогенності, що відображає в сукупності злочинність, тероризм, незаконний обіг зброї і наркотиків, корупцію. Інші фактори не роблять істотного впливу на даний узагальнюючий показник.

На комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності (K<sub>2</sub>) сильний вплив здійснюють такі фактори (R<sub>K2</sub>=0,95-0,81): індекс людського розвитку (0,95); ВВП на душу населення за ПКС (0,9); частка населення з найменшими доходами (0,93); дефіцит грошового доходу (0,88); середньорічний дохід на душу населення (0,89); витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення (0,82); середньомісячна номінальна

нарахована заробітна плата зайнятих в економіці (0,84); співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму (0,81).

Рівень конфліктогенності в частині об'єктивно-суб'єктивних ознак знижується при збільшенні індексу людського розвитку, ВВП на душу населення, за ПКС, середньорічних доходів на душу населення, витрат на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення, середньомісячної номінальної нарахованої заробітної плати зайнятих в економіці і співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму. Рівень соціальної конфліктогенності знижується також при зменшенні частки населення з найменшими доходами та скорочені дефіциту грошового доходу.

Інші фактори мають менший, але досить відчутний вплив на комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності. Вони мають коефіцієнти кореляції в межах (0,80 ... 0,71), зокрема – це: чисельність вимушених переселенців та емігрантів (0,77 та 0,79); загальне безробіття (0,77); чисельність та частка населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму (0,75 та 0,7); вклади (депозити) фізичних осіб (0,74).

При збільшенні вкладів (депозитів) фізичних осіб, при зниженні рівня безробіття, чисельності вимушених переселенців та емігрантів, чисельності та частки населення з грошовими доходами нижче прожиткового мінімуму комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності знижується.

Отже, в разі врегулювання ситуації за наведеними вище факторами в середньому знижується рівень недовіри і несхвалення діяльності владних структур, поліпшується оцінка політичного становища в країні, знижується громадський протестний потенціал і неформальна зайнятість, поліпшується оцінка матеріального становища сім'ї та економічної ситуації в регіоні.

Комплексний показник суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності ( $K_3$ ) має тісний зв'язок з наступними факторами ( $R_{K3}=0,95-0,81$ ): індекс людського

розвитку (0,95); частка населення з найменшими доходами (0,88); ВВП на душу населення за ПКС (0,88); загальне безробіття (0,83); середньорічний дохід на душу населення (0,85); витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення (0,84); середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці (0,82) та дефіцит грошового доходу (0,84).

Комплексний показник суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності зменшується при збільшенні індексу людського розвитку, ВВП на душу населення, витрат на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення, середньомісячної номінальної нарахованої заробітної плати і при зниженні частки населення з найменшими доходами, рівня безробіття та дефіциту грошового доходу.

Інші фактори здійснюють менш сильний вплив на суб'єктивні ознаки конфліктогенності (0,80 ... 0,77): співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму (0,79) та вклади (депозити) фізичних осіб (0,77).

Комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності знижується при збільшенні співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму та вкладів (депозитів) фізичних осіб.

Отже, зі збільшенням доходів населення і їх вкладів у кредитних організаціях та при зниженні частки бідного населення комплексний показник суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності знижується, тобто зменшується частка населення з мінорним настроєм, знижується особистий протестний потенціал.

Інтегральний показник конфліктогенності (I) дає узагальнюючу її характеристику за всіма ознаками (об'єктивними, об'єктивно-суб'єктивними і суб'єктивними). Найбільш сильний вплив чинять економічні показники, що визначають рівень життя населення ( $R_I=0,95-0,81$ ): індекс людського розвитку (0,95); ВВП на душу населення за ПКС (0,93); частка населення з найменшими доходами (0,94); співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму (0,88); середньорічний дохід на душу населення (0,88); витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу



населення (0,83); вклади фізичних осіб в кредитних організаціях (0,86); середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці (0,86); загальне безробіття (0,87).

Інтегральний показник конфліктогенності знижується при зростанні індексу людського розвитку, ВВП на душу населення, співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму, середньорічного доходу на душу населення, витрат на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення, вкладів фізичних осіб в кредитних організаціях, середньомісячної номінальної нарахованої заробітної плати зайнятих в економіці, а також при зниженні частки населення з найменшими доходами і рівня безробіття.

Менший, але достатньо істотний, вплив здійснюють наступні фактори ( $R_1=0,8-0,71$ ): чисельність і частка населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму та дефіцит грошового доходу

Інтегральний показник соціальної конфліктогенності знижується, крім того, при зменшенні чисельності і частки населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму і дефіциту грошового доходу.

Таким чином, сукупність соціальних напруг в суспільстві знижується при збільшенні доходів населення, зниження чисельності і частки бідного населення і рівня безробіття.

### Висновки до розділу 3

Посиленню соціально-економічної конфліктогенності сприяє дестабілізація становища в країні, дефіцит товарів та послуг, правова незахищеність, висока диференціація доходів тощо. В рамках переоцінки цінностей, соціально-економічна конфліктогенність охоплює також напруженості економічного та соціально-психологічного характеру.

Ознаки соціально-економічної конфліктогенності об'єднані в роботі у три групи: – об'єктивні ознаки (провокуючі конфліктогени); об'єктивно-суб'єктивні ознаки (конфліктогени, які негативно реагують у відповідь на провокації);

суб'єктивні ознаки (конфліктогени, які негативно реагують у відповідь на загальну ситуацію в країні).

Агреговані показники, отримані в результаті оцінки об'єктивних ознак конфліктогенності в цілому мають негативну динаміку та показують переважно стійку тенденцію до погіршення. Зокрема, ступінь розшарування доходів населення достатньо великий, цілком закономірним є зростання показника в роки підвищення економічної активності, і зниження у кризові періоди; рівень злочинності в Україні за міжнародними оцінками є вкрай високим, за офіційними статистичними даними рівень злочинності в порівнянні з 2016 р. скоротився на 8%, але це поки ще не можна вважати тенденцією; нестійка тенденція зміни рівня тероризму свідчить про високу ймовірність терористичних нападів та загроз; найбільш втішним є агрегований показник негативної девіантної поведінки окремих груп населення (наркоманія та алкоголізм), який протягом періоду дослідження має тенденцію до зниження.

Високий рівень комплексного показника об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності спостерігається при зниженні рівня життя населення, і має яскраво виражене негативне значення, відповідно, в період загострення економічної ситуації в країні. Суб'єктивно населення сприймає в період економічних криз ситуацію в країні як найбільш напружену. Починаючи із 2010 р. економічна ситуація в країні починає стабілізуватися, в той же час суб'єктивний образ реальності стає більш позитивним.

Суб'єктивні ознаки конфліктогенності являють собою соціально-психологічну реакцію населення на різні події та на ситуацію в країні загалом. Динаміка поведінкової реакції населення і бізнесу в цілому відповідає динаміці негативності суб'єктивного образу реальності. В роки фінансових криз поведінкова реакція дещо відстає від негативності суб'єктивного образу реальності.

На основі комплексних показників визначається інтегральний показник конфліктогенності суспільства. Динаміка інтегрального показника соціально-економічної конфліктогенності суспільства показує зміни сукупності напруг в

суспільстві. В цілому зростання конфліктогенності суспільства відбувається у кризові періоди, а повільне зниження – у посткризові періоди, останніми роками, внаслідок нестабільного соціально-економічного становища в країні, показник конфліктогенності суспільства має нестійку тенденцію.

У контексті поставлених завдань виявлення причин посилення напруженості в суспільстві висувається припущення, що на рівень соціальної конфліктогенності суспільства найбільший вплив робить якість життя населення, перш за все, рівень життя. Негативна динаміка показників, які характеризують якість життя населення, може виступати у вигляді причин (факторів) зростання напруженості в суспільстві, тобто посилення конфліктогенності суспільства.

На комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності найбільш сильний вплив здійснює індекс людського розвитку. У меншій мірі, але все ж таки впливають: розмір вкладів фізичних осіб в кредитних організаціях і чисельність вимушених переселенців та емігрантів.

На комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності сильний вплив здійснюють: індекс людського розвитку; ВВП на душу населення за ПКС; частка населення з найменшими доходами; дефіцит грошового доходу; середньорічний дохід на душу населення; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення; середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці; співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму.

Комплексний показник суб'єктивних ознак соціальної конфліктогенності має тісний зв'язок з наступними факторами: індекс людського розвитку; частка населення з найменшими доходами; ВВП на душу населення за ПКС; загальне безробіття; середньорічний дохід на душу населення; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення; середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці та дефіцит грошового доходу.

Інтегральний показник конфліктогенності дає узагальнюючу її характеристику за всіма ознаками. Найбільш сильний вплив чинять економічні

показники, що визначають рівень життя населення: індекс людського розвитку; ВВП на душу населення за ПКС; частка населення з найменшими доходами; співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму; середньорічний дохід на душу населення; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення; вклади фізичних осіб в кредитних організаціях; середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці; загальне безробіття.

Інтегральний показник соціальної конфліктогенності знижується при зменшенні чисельності і частки населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму і дефіциту грошового доходу. Сукупність соціальних напруг в суспільстві знижується при збільшенні доходів населення, зниження чисельності і частки бідного населення і рівня безробіття.

## РОЗДІЛ 4

### **Дослідження «Аналітична оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні»**

#### **4.1 Програма дослідження «Аналітична оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні»**

*Обґрунтування актуальності проблемного питання.* Соціальна напруга, яка невинно зростає саме на тлі конфліктів, що дестабілізують українське суспільство спонукає наукову спільноту до порушення питання конфліктогенності соціуму в кризових умовах. Радикальні зміни, що супроводжуються кризою соціально – економічної та політичної системи, зокрема, породжують необхідність впровадження нових векторів стабілізації функціонування країни. Базисом вдалих стратегій майбутнього розквіту України має стати саме врівноваження соціальних відносин та єдності громадян на фоні вже існуючої економічної нестабільності. Саме тому в найбільшій мірі репрезентативними можуть виступати саме експертні оцінки фахівців з економіки, політики та врегулювання конфліктів в галузі моніторингу та аналізу конфліктогенності українського суспільства в кризових умовах.

У процесі розбудови незалежної України кризовий стан мав прояви в усіх сферах життєдіяльності, зокрема, економічний занепад зумовлено рядом об'єктивних причин, серед яких:

- високий рівень безробіття;
- значна диференціація суспільства за рівнем доходів;
- поширення тіньової економіки, як наслідок відсутність очікуваних податкових надходжень до бюджету країни;
- значний об'єм зовнішньоекономічного боргу;
- наявний дестабілізуючий конфлікт на сході України, що також є мінусовою ланкою в бюджеті країни;
- нестача зовнішніх інвестиційних каналів;

- криза виробничого потенціалу і споживчої спроможності.

Суб'єктивні причини економічної кризи також чинять немалий вплив на конфліктність соціуму, такими причинами є:

- загальне падіння рівня життя населення;
- поширення міграції економічно активного населення за кордон;
- розквіт нелегальних шляхів заробітку;
- відтік за кордон кваліфікованих кадрів та потенційних спеціалістів(абітурієнти, студенти);
- поширення панічних настроїв в соціумі, внаслідок недовіри до влади та суспільства, відчуженість;
- відсутність безпеки на всіх рівнях життєдіяльності, злочинність, девіантна поведінка;
- активна урбанізація в країні, перенаселення в мегаполісах підвищує конкуренцію при працевлаштуванні.

*Метою* дослідження є виявити чинники, які активують конфліктну фазу взаємодії суспільства під впливом економічної кризи.

*Завдання:*

1. Проаналізувати оціночні судження експертів стосовно рівня конфліктогенності українського суспільства;
2. Дослідити фактичну наявність та прояви економічної кризи в Україні;
3. Оцінити системи конфліктогенів, що спричиняють соціальну напругу;
4. Виявити конкретні показники конфліктогенності соціуму, які змінилися під впливом економічної кризи;
5. Виробити на основі експертних оцінок рекомендації щодо зменшення негативної кореляції між економічною нестабільністю та конфліктогенністю суспільства.

*Об'єктом* дослідження виступає явище конфліктогенності сучасного українського суспільства.

*Предметом* дослідження є оціночні судження експертів стосовно проявів конфліктогенності жителів України під впливом економічних криз .

### *Інтерпретація базових понять*

Конфлікт – це зіткнення, боротьба двох або більше сторін, які об’єктивно або ж суб’єктивно мають різні позиції та інтереси стосовно предмету протиріччя.

Конфліктогени – це слова, знаки, жести, дії або бездіяльність, які здатні породжувати конфлікт.

Конфліктогенність суспільства – деструктивний стан суспільних відносин, що спричиняє подальше руйнування усталених систем взаємодії в суспільстві, появу нових протиріч в економічних і політичних сферах, проявляється у формі соціальної напруги і агресії, що несе в собі загрозу неминучої деградації суспільних відносин.

Економічна криза – фаза економічного циклу, під час якої відбувається різке погіршення фінансового становища країни, яке виражено значним спадом виробничих потужностей, у банкрутстві підприємств, зростанні рівня безробіття, кризою споживчої спроможності.

Соціальна напруга – неспокійний і небезпечний стан взаємовідносин, що включає в себе негативне емоційне забарвлення суспільних відносин в цілому або в великих соціальних групах, внаслідок появи подразливих чинників напруженості соціуму.

### *Гіпотези:*

1. Спостерігається високий ступінь конфліктогенності українського суспільства через економічні, політичні, ідеологічні, військові протиріччя.

2. Допускається існування ряду конфліктогенних чинників, які в різній мірі можуть впливати на появу конфліктів в суспільстві.

3. Прослідковується прямолінійна залежність між економічним станом розвитку регіону та його конфліктогенністю.

4. Спостерігається високий рівень кореляції між конфліктогенністю суспільства та наявною економічною нестабільністю: незадовільний матеріальний стан дає соціуму поштовх до конфліктного шляху вирішення особистих чи групових питань.

5. Припускається, що економічна криза чинить негативний вплив на рівень життя через матеріальні блага, що в свою чергу змушує соціум піклуватися про своє забезпечення, відсуваючи на другий план потребу в конфліктному вирішенні проблемних питань.

6. Виявляється, що економічно незабезпечені групи населення є більш конфліктогенними, аніж заможні верстви соціуму.

7. Прогнозується недостатній рівень державної підтримки та правового забезпечення питання вирішення конфліктів та вироблення якісно нових моделей економічного розвитку, що допоможе уникнути посилення конфліктогенності в суспільстві.

*Обґрунтування методу дослідження.* Було обрано метод експертного інтерв'ю, адже дане питання потребує фахових рекомендацій щодо подолання негативних проявів конфліктогенності в кризових реаліях. Експертні інтерв'ю допомагають транслювати цінний досвід професіоналів та виробити матеріал, який має наукову та практичну цінність. Експертне інтерв'ю є найбільш інформативним методом отримання даних, адже перебуваючи в комфортних умовах респонденти якнайкраще налаштовані на обмін знаннями. Однією з переваг експертного інтерв'ю є відсутність чітких фреймів та мобільність інтерв'юера у проведенні дослідження, в ході бесіди респонденти можуть дещо корегувати і доповнювати запропоновані інтерв'юером питання.

В контексті даного дослідження цей метод може дозволити суттєво поглибити точність висновків стосовно впливу економічної кризи на конфліктність суспільства. Проте знання щодо негативних тенденцій в економічній секторі розвитку України, не вирішує проблеми, тому експертне інтерв'ю сприяє формулюванню узагальнених рекомендацій щодо подолання негативного вияву кореляції між досліджуваними явищами. Експертне інтерв'ю також допоможе виявити найбільш перспективні вектори розвитку країни в умовах існуючого кризового стану. Зважаючи на кваліфікацію респондентів та володіння значним масивом теоретичних і практичних знань, отримані



рекомендації можливо імплементувати в систему державного управління, шляхом розробки якісного правового забезпечення врегулювання конфліктів.

*Основні етапи дослідження:*

- визначення проблемного питання та його актуальності: на цьому етапі згідно із змістовною направленістю магістерської дисертації було проаналізовано і узагальнено всі потенційно важливі і цікаві для емпіричного аналізу тематичні блоки та виявлено найбільш репрезентативний аспект, а саме експертна оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні;

- окреслення мети і завдань дослідження: даний етап полягав у виборі спрямованості дослідження, форми презентації кінцевих результатів та розробці відповідних завдань, які заплановано виконати протягом проведення емпіричного дослідження;

- відбір експертів: в контексті даного етапу було узагальнено критерії відбору респондентів, такі як: вища освіта і практична апробації знань в сфері соціально – економічного та політичного розвитку суспільства, врегулювання конфліктів;

- проведення інтерв'ю: опитування експертів було здійснено за попередньо розробленим планом, який містить переважно закриті питання із можливістю доповнення власним коментарем окремих аспектів деяких тем. Інтерв'ю було проведено шляхом особистих бесід з респондентами, що надало можливість залучити необхідну кількість учасників, які могли надати вичерпну інформацію за запропонованим інструментарієм у напів-формалізованому інтерв'ю;

- аналіз первинної інформації: на цьому етапі було підраховано кількісні аспекти заданих питань, систематизовано надані оцінки експертів, побудовано численні схематичні рисунки, діаграми та інші види візуалізації результатів якісного інтерв'ю для подальшої розробки висновків за темою дослідження на основі отриманого масиву оціночних суджень експертів;

- підготовка висновків та рекомендацій: інформацію за даним пунктом надано у вигляді аналітичного звіту оцінок експертів з виокремленням певних

закономірностей взаємодії суспільства, які допомогли розставити акценти стосовно можливих рекомендацій щодо роботи органів державного управління, побудови нових векторів взаємовідносин в українському суспільстві.

*Обґрунтування відбору експертів.* Проведення дослідження має на меті розробку кінцевого аналітичного продукту у формі звіту за проблематикою магістерської дисертації, який буде наповнено теоретичними і практичними знаннями експертів різної фахової спрямованості, отриманими під час проведення експертного інтерв'ю. Оскільки тема дослідження осягає кілька аспектів життєдіяльності суспільства, було вирішено залучити обізнаних експертів за трьома галузями знань, а саме: фахівці соціально – економічного розвитку, політичні експерти та практикуючі спеціалісти з врегулювання конфліктів.

Першу групу експертів становлять фахівці соціально – економічного спрямування, які розкрили складову матеріально – фінансового супроводу проблеми конфліктогенності суспільства. Було прийнято рішення залучити трьох експертів даної галузі, зважаючи на тематику дослідження та переважну значущість соціально – економічного вектору досліджуваного питання. Фахівці надали експертні оцінки в рамках залежності конфліктогенності від рівня життя населення, достовірно показали в чому виявляється вплив економічної кризи на конфліктну взаємодію соціальних груп та які економічні подразники найчастіше провокують появу конфліктів в суспільстві.

До другої групи респондентів відносяться політичні експерти, аналітики, які обґрунтовують ставлення суспільства до інституцій влади та державного управління, що в значному обсязі створює соціальну напругу та провокує утворення вагомих соціальних протиріч, які здатні спричиняти майбутні та ескалувати минулі конфлікти. В рамках інтерв'ю залучено двох фахівців політологів, публічних осіб, погляди яких інтерпретували інформацію за заданим вектором дослідження та змогли прояснити деякі закономірності, усталені характеристики українського соціуму.

Третю групу експертів становлять фахівці з питань врегулювання конфліктів Міністерства з питань тимчасового окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, які щонайкраще можуть проінформувати наукову спільноту стосовно реально існуючої напруги у сфері конфліктогенності та надати відомості про чинники, які спричиняють конфлікти в українському суспільстві. Наводячи приклади актуальних конфліктів, експерти надали інформацію та власні оцінки з приводу законодавчого забезпечення і правового супроводу питань конфліктогенності соціуму в умовах економічної кризи.

Всі експерти обиралися в рамках кільком значущих критеріїв, серед яких: вища освіта за фахом діяльності, теоретичний і практичний досвід роботи у відповідній галузі, наявний інтерес до теми дослідження та бажання поділитися своїми поглядами в цьому контексті, вік більше 21 року, зважаючи на досліджуваний період та необхідність отримання ретроспективної інформації та пролонгованих прогнозів на майбутнє.

*Список респондентів дослідження:*

1. Домбровська Людмила, вища освіта, к. е. н., декан факультету економіки та підприємницької діяльності ММІРЛ ВНЗ Відкритий міжнародний інститут розвитку людини «Україна», 43 роки.

2. Огієнко Альона, вища освіта, к. е. н., доцент кафедри менеджменту організації та зовнішньоекономічної діяльності МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 39 років.

3. Лагодієнко Володимир, вища освіта, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри маркетингу, підприємництва і торгівлі Одеської національної академії харчових технологій, 41 рік.

4. Мокан Василь, вища освіта, кандидат політичних наук, управляючий партнер «Ukrainian Politconsulting group», 33 роки.

5. Соловей Ігор, політичний кореспондент, вища освіта, експерт з міжнародних питань, начальник відділу «Світ» суспільно – політичного сайту LB.ua, 41 рік.

6. Пекарчук Михайло, вища освіта, головний спеціаліст відділу з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання Міністерства з питань тимчасового окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, 23 роки.

7. Бичова Олена, вища освіта, головний спеціаліст відділу з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання Міністерства з питань тимчасового окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, 30 років.

#### *Часові рамки проведення інтерв'ю.*

Інтерв'ю з експертами було проведено в жовтні та листопаді 2018 року, в Києві, Одесі та Миколаєві. Оцінки експертів отримано шляхом особистої бесіди з респондентами за заздалегідь продуманим планом. В ході дослідження опитано 7 експертів різної професійної спрямованості, кожне інтерв'ю тривало близько 20 – 30 хвилин. Інтерв'ю мало напів-формалізований характер та чіткий план постановки питань, із можливістю довільних коментарів респондентів в рамках окремих питань.

### **4.2 Результати дослідження «Аналітична оцінка впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства в Україні»**

Проведене експертне інтерв'ю було побудовано за формалізованим планом, який складається із 7 тематичних блоків, кожен з яких мав завдання окреслити оціночні погляди респондентів за конкретними категоріями стосовно кожного питання. В контексті наданих відповідей, кожен показник якісно проаналізовано, враховуючи всі коментарі експертів в ході проведення бесіди(інтерв'ю).

#### **I. Актуальність теми дослідження.**

Надані експертами оцінки свідчать про те, що тема є доволі актуальною сьогодні, це підтверджує відсоткове співвідношення балів – 25% респондентів вважають, що тема може бути важливою в деяких аспектах, 50% вважають тему достатньо нагальною в рамках збільшення кількості конфліктів, які

супроводжують різні чинники та умови, і, врешті – 25% експертів вважають дану тему дуже актуальною, такою, що потребує значного теоретичного обґрунтування та емпіричного підтвердження.

Рис. 4.1



*Пекарчук Михайло, головний спеціаліст відділу з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання Міністерства окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України, зазначає: «Питання конфліктності в українському соціумі стало більш загостреним в результаті зовнішньої агресії Російської Федерації. Збройний конфлікт впливає на економічну, соціальну стабільність, а також на безпеку держави. Слід зазначити, що наслідки конфлікту впливають на ситуацію в усій країні. Найчастіше це виявляється на територіях, де наразі існують конфлікти між приймаючою громадою і ВПО, між громадою та колишніми учасниками збройних формувань\Збройних сил України, між громадою та органами місцевого самоврядування. Виходячи з вищезазначеного, можна оцінити питання конфліктності, як дуже актуальне.»*

*Лагодієнко Володимир, доктор економічних наук, професор, надав оцінку 4 бали, що обґрунтовано наступною тезою: «Тему вважаю досить значущою, чинниками цього є неможливість суспільства повністю задовольнити свої матеріальні потреби та зберегти моральний спокій.»*

*Бичова Олена, головний спеціаліст відділу з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання Міністерства з питань тимчасово окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України: «Численні обговорення питання конфліктогенності та економічної нестабільності в ЗМІ та на сторінках соціальних мереж персональних профайлів та публічних інфлюенсерів додають актуальності.»*

Експертний огляд теми та численні коментарі надали можливість виокремити найбільш очевидні для респондентів чинники, що актуалізують дану проблему в суспільстві:

- 1) конфліктне протистояння на Сході України;
- 2) падіння рівня життя населення;
- 3) відчуття небезпеки;
- 4) порушення ідентичності населення України;
- 5) популяризація проблемного питання шляхом розповсюдження його через ЗМІ та соціальні мережі.

## **II. Визначення найбільш поширених чинників конфліктогенності.**

Рис. 4.2



Експертам було надано можливість оцінити силу впливу кожного із запропонованих чинників конфліктогенності суспільства за 5-ти бальною

шкалою. Отримані оцінки було підсумовано окремо за кожним чинником та ранжовано за силою впливу.

Респондентам також мали змогу додати свій варіант активуючих чинників конфліктогенності, серед яких:

- соціально – політичні фактори: боротьба за владу, корупція в системі державного управління, низький рівень життя в усіх його проявах (*Лагодієнко Володимир*);

- зіткнення матеріальних інтересів різних соціальних прошарків, значна економічна стратифікація населення (*Домбровська Людмила*);

- відсутність почуття безпеки та захищеності, звідси і посилення соціальної напруги між різними групами населення (*Огієнко Альона*);

Отже, зважаючи на отримані показники, можна виокремити п'ять найактивніших чинників конфліктогенності, які поширені в українському суспільстві:

1. *Економічний занепад*, що виявляється через зниження загального рівня життя населення, високий показник безробіття, розквіт тіньової економіки та податкового шахрайства;

2. *Конфліктне протистояння на Сході України* підсилює конфліктогенність наявністю постійного відчуття небезпеки, як зсередини країни так і ззовні;

3. *Відсутність довіри до інституцій влади*, корупція, виключність із політичного життя країни, неприйняття інновацій, погана репутація діючої влади, неефективність реформ;

4. *Низький рівень соціального забезпечення*, відсутність соціальних гарантій, допомоги нужденним, підтримки внутрішньо переміщених осіб та демобілізованих військових, відновлення втраченої ідентичності та єдності суспільства;

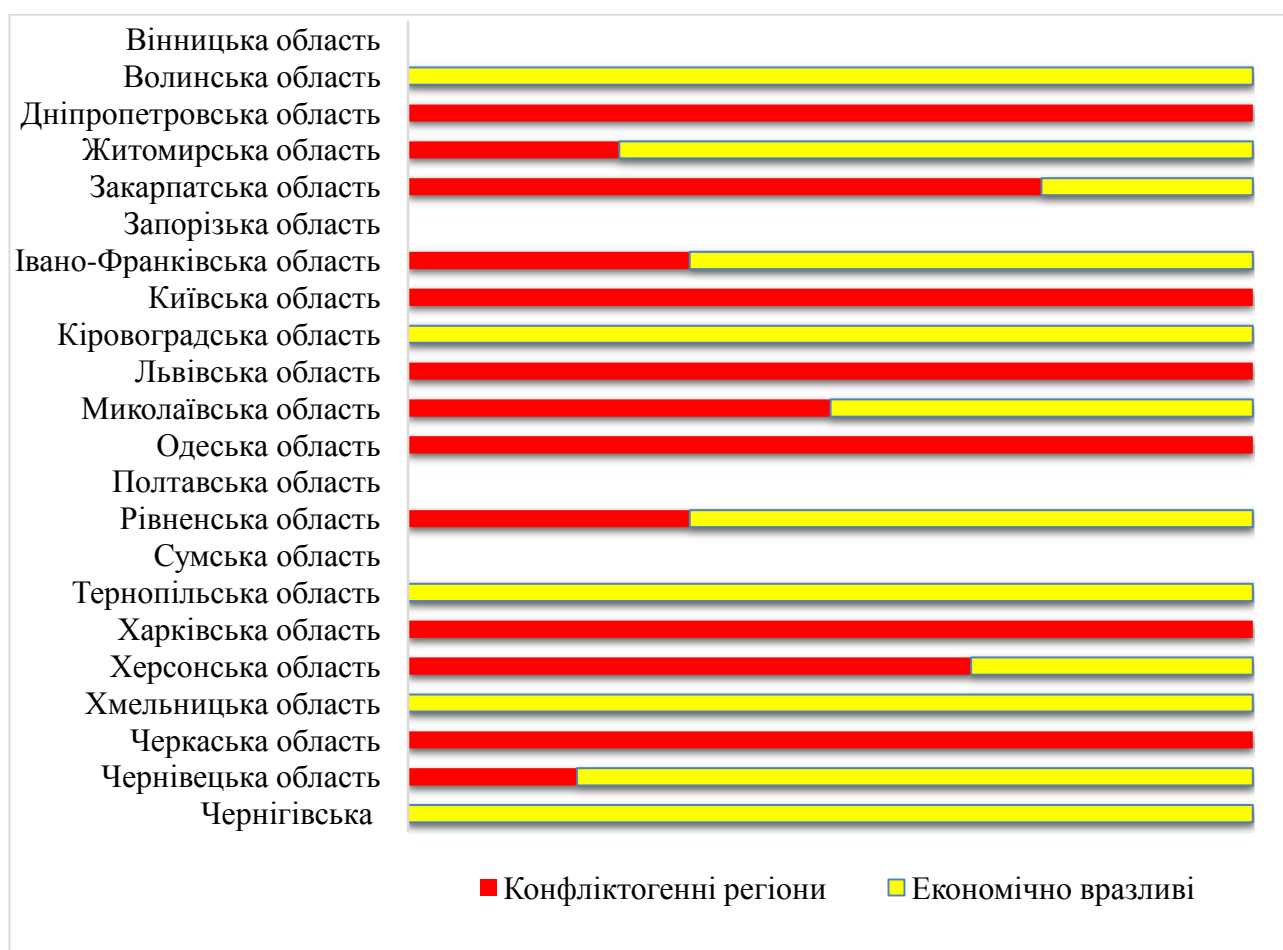
5. *ЗМІ, як джерело дестабілізації суспільства*, недовіра до джерел інформації, поширення панічних та конфронтаційних настроїв через публічних

діячів в соціальних мережах, гіперболізація фактів, недостовірність надаваної інформації.

### III. Залежність конфліктогенності суспільства від економічної кризи.

В ході опрацювання даного тематичного блоку, було вирішено сконцентруватися на конкретних регіонах(областях) України та зіставити експертні оцінки за двома окремими питаннями: конфліктогенність та економічне становище населення.

Рис. 4.3



Експерти мали змогу обрати не більше 5-ти областей в Україні, які за їх оцінкою, мають найвищі показники конфліктогенності та економічної вразливості, що дало можливість відслідкувати реальний взаємозв'язок цих двох категорій на рівні ототожнення конфліктності населення та економічного потенціалу регіонів. Питання були поставлені окремо, аби уникнути похибки неточності та сплутаності оцінок.



Також із запропонованого експертам переліку було навмисно виключено Луганську і Донецьку область, адже вони є безперечно найконфліктнішими серед всіх інших регіонів, що зумовлено очевидними факторами: військове протистояння та зовнішня агресія Російської Федерації, зруйновані всі соціальні зв'язки, економічний занепад, політична криза та анархія, гнітюча криміногенна обстановка, неможливість забезпечити базові потреби в безпеці, матеріальному забезпеченні та моральному спокої.

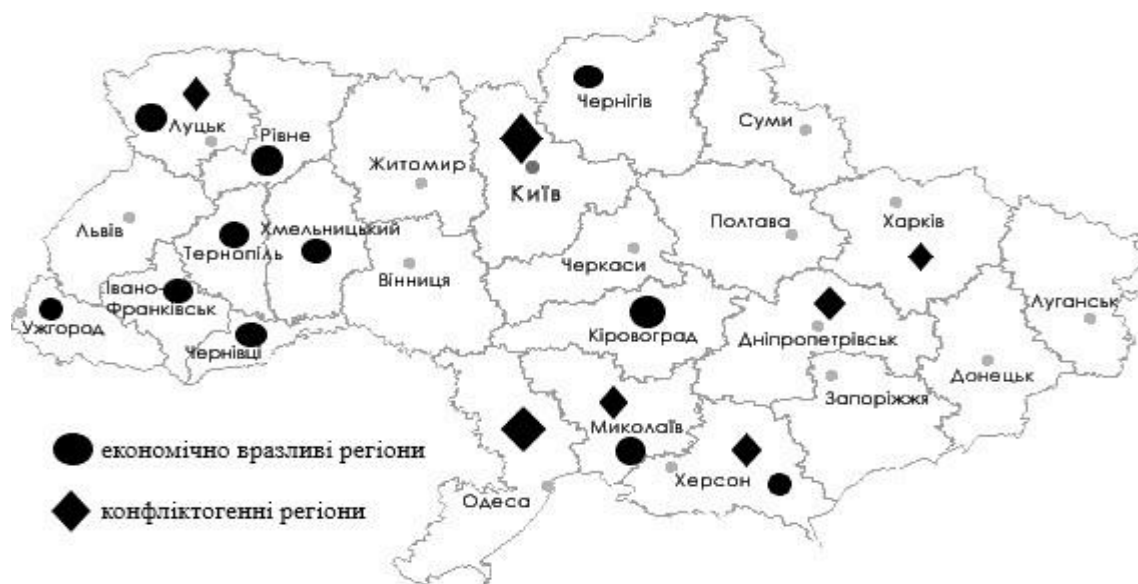
Таким чином можемо виділити по п'ять лідируючих областей, на які вказали експерти за кожним питанням:

Табл. 4.1

Конфліктогенні регіони	Економічно вразливі регіони
1) Одеська область	1) Кіровоградська область
2) Київська область	2) Чернівецька область
3) Дніпропетровська область	3) Івано – Франківська область
4) Харківська область	4) Рівненська область
5) Миколаївська область	5) Миколаївська область

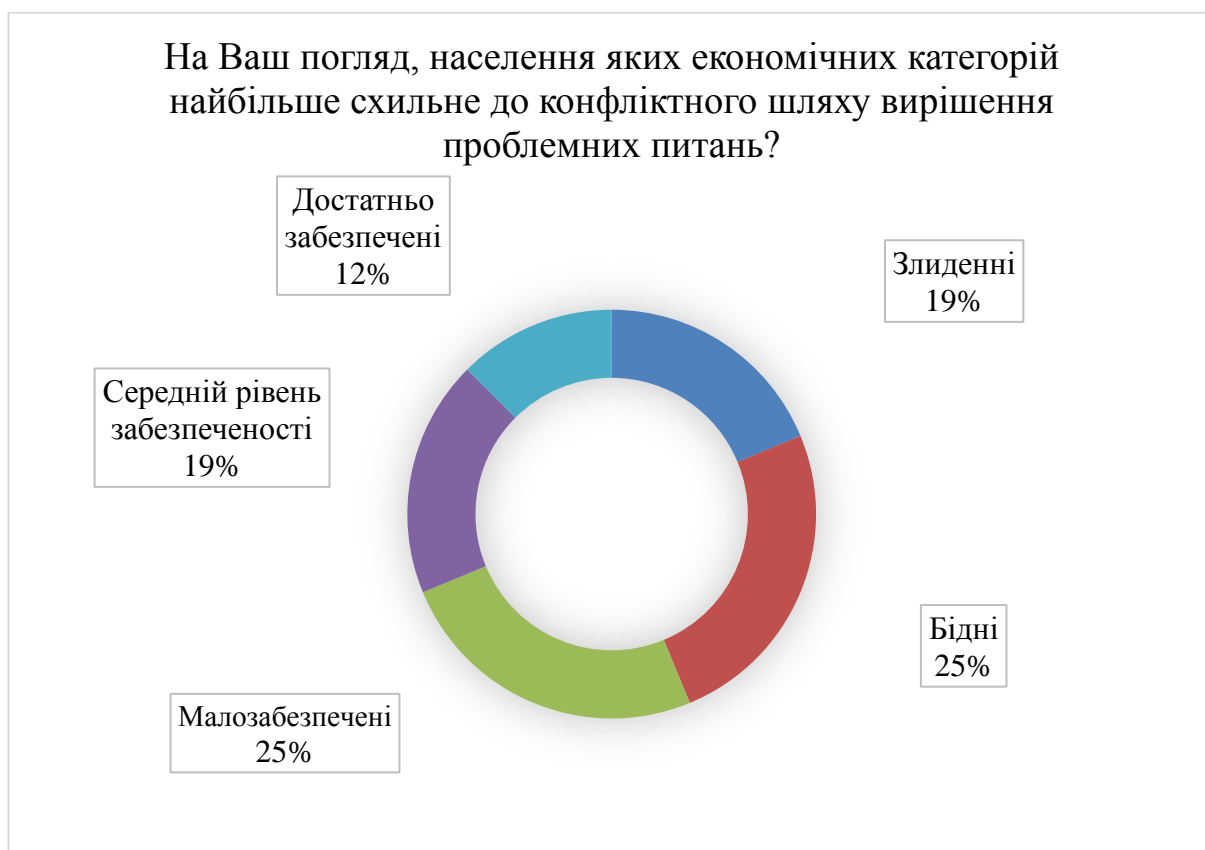
Найсильніший зв'язок наведених категорій показує – *Миколаївська область*, за поглядами фахівців наявні однакові оцінки за досліджуваними категоріями, тому можна стверджувати, що для цього регіону економічний рівень все ж здійснює вплив на конфліктогенність в суспільстві. Це підтверджується наявною в регіоні напругою, високим рівнем криміногенної обстановки та агресії місцевих жителів.

Якщо перенести отримані дані на карту України, то можемо впевнитися, що найбільш економічно нестабільними регіонами є Захід та Південь України, при цьому конфліктогенними експерти вбачають Південь та Схід України. Київська та Одеська області є лідерами за конфліктогенністю серед оцінок експертів, тоді як економічно найслабкішими є Кіровоградська та Чернівецька області.



#### IV. Конфліктогенність суспільства за економічними категоріями населення.

Рис 4.5



За наведеними оцінками експертів можна окреслити рейтинг найбільш конфліктогенних груп населення за рівнем економічного достатку:

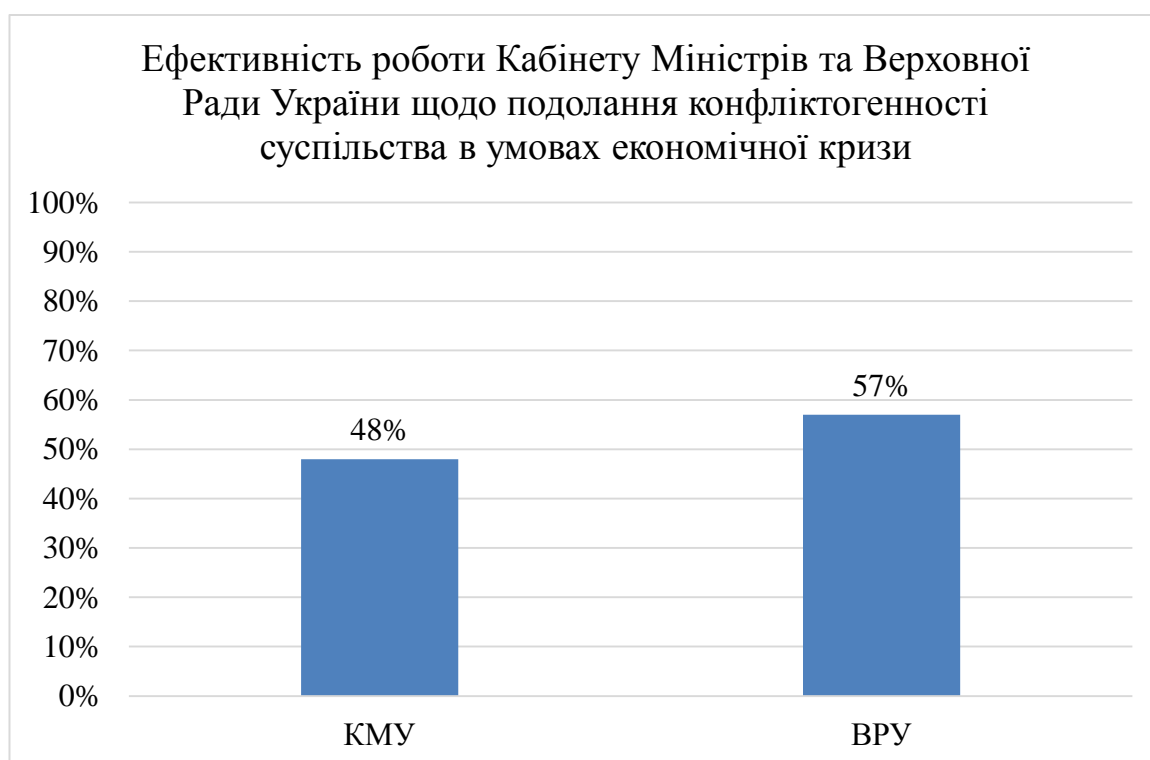
1. *Бідні (25%) та малозабезпечені (25%)* верстви населення є найбільш схильними до конфліктної поведінки, скоріше за все внаслідок відсутності матеріальних можливостей задовольнити всі необхідні потреби та набутого рефлексу боротьби за ресурси і матеріальні блага;

2. Другий шабель займають *злиденні (19%) та середньо забезпечені (19%)* групи населення, ці дві категорії населення з одного боку зовсім різного рівня, перші – змушені виживати, а другі – мають можливість забезпечити себе найнеобхіднішими товарами та послугами, проте, спільним для них відсутність першочергової необхідності конфліктувати із оточуючими;

3. *Достатньо забезпечені (12%) та заможні (0%)* групи населення найменше схильні або ж зовсім не схильні до конфліктності, адже рівень достатку дозволяє мати альтернативні шляхи подолання протиріч, або ж уникати конфліктів в цілому.

Рис. 4.6

#### **V. Оцінка ефективності роботи органів державного управління з подолання конфліктогенності суспільства в умовах економічних криз.**



Експерти оцінили роботу Кабінету Міністрів України як ефективну лише на 48 %, що виправдовує рівень недовіри суспільства до владних структур, адже

КМУ розробляє чимало реформ та законопроектів, які покликані мінімізувати недосконалість правового забезпечення різних сфер життєдіяльності суспільства, тоді як уникнення конфліктогенності та подолання економічної нестабільності не є першочерговим проблемних питань.

*Лагодієнко Володимир, доктор економічних наук, професор: «Завелика кількість реформ широкого напрямлення, які в своїй сукупності не показують значних позитивних змін, а лише підсилюють напругу в суспільстві.»*

Верховна Рада України як орган, що безпосередньо надає чинність перспективним законопроектам, справляється зі своєю роботою лише на 57 % за оцінками експертів.

*Пекарчук Михайло, головний спеціаліст відділу з питань конфліктного та постконфліктного врегулювання Міністерства окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України: «Як співробітник Міністерства, можу сказати, що робота за даним напрямком постійно актуалізується на рівні окремих підрозділів, хоча на загальнодержавному рівні це питання просто не є нагальним, тому і бюджет не виділено в достатній кількості, і, кваліфікованих кадрів замало для ефективного вирішення проблеми конфліктогенності.»*

*Огієнко Альона, вища освіта, к. е. н., доцент кафедри менеджменту організації та зовнішньоекономічної діяльності: «На сьогодні проблема полягає у відсутності заходів, які могли б об'єднати економічний розвиток із подоланням конфліктогенності суспільства. На мою думку, проблемі взаємозв'язку цих двох категорій надається замало уваги, тоді як економічним розвитком займається окрема державна структура, питання конфліктогенності лише частина роботи дрібних підрозділів інших міністерств.»*

Отримані в ході експертного інтерв'ю оцінки, дозволяють скласти ряд рекомендацій, які зможуть дещо нормалізувати суспільні відносини та зменшити зростання конфліктогенності соціуму та зменшити негативний вплив кризового фінансового положення на звичне і ефективне функціонування соціальних груп:

– в першу чергу необхідно звести до єдиного знаменника позиції та інтереси держави і суспільства у взаємному налагодженні як економічного стану

населення, так і подолання явища конфліктогенності як негативного тягаря на шляху розвитку українського суспільства;

- по-друге, слід упорядкувати бюджетну підтримку процесу налагодження позитивного взаємозв'язку соціальних груп, в тому числі, шляхом мінімізації економічних чинників конфліктогенності;

- по-третє, одним із найважливіших важелів має стати відсутність соціальної напруги, як такої, що спонукає населення відчувати небезпеку та завчасно ховатися від можливості вирішення нагальних проблем, через страх і надмірну стереотипізацію світогляду і оточуючих;

- четвертим кроком має стати посилення ідентичності та єдності українського суспільства, що допоможе розвивати стабільність на прогнозованість внутрішніх стосунків в країні та можливість сильного протистояння зовнішнім загрозам;

- і п'ятою рекомендацією є комплексна підтримка регіонів України, через задоволення першочергових потреб у подоланні бідності та встановленні сильних соціальних зв'язків як зсередини громади окремого регіону, так і ззовні для поступової побудови якісно нових суспільних відносин.

Отже, проаналізувавши результати дослідження можна зробити висновки з приводу оцінок експертів про співвідношення категорій конфліктогенності соціуму та наявної економічної кризи, систем конфліктогенів, які спричиняють появу конфліктних ситуацій, стосовно регіонального розподілу рівня конфліктогенності та економічної нестабільності, про залежність конфліктності індивіда від його матеріального статусу, сутність та ефективність роботи органів державного управління в рамках налагодження неконфліктних стосунків між індивідами та соціальними групами в умовах економічних криз.

В ході розробки програми дослідження були поставлені такі завдання:

- Проаналізувати оціночні судження експертів стосовно рівня конфліктогенності українського суспільства;

- Дослідити фактичну наявність та прояви економічної кризи в Україні;

- Оцінити системи конфліктогенів, що спричиняють соціальну напругу;

- Виявити конкретні показники конфліктогенності соціуму, які змінилися під впливом економічної кризи;

- Виробити на основі експертних оцінок рекомендації щодо зменшення негативної кореляції між економічною нестабільністю та конфліктогенністю суспільства.

Всіх вищезазначені завдання були вирішені в рамках проведеного дослідження: було зібрано оціночні судження експертів стосовно впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства, визначено системи конфліктогенів, які чинять напругу в соціумі, що згодом переростає в конфлікти на міжособистісному, груповому, національному рівнях; досліджено рівень кореляції між конфліктогенністю та економічним забезпеченням регіонів України, оцінено рівень конфліктності населення України в залежності від їх реального доходу і можливостей задовольнити свої потреби; розроблено ряд рекомендацій щодо подолання негативної кореляції між конфліктогенністю суспільства та економічними негараздами.

У результаті дослідження було підтверджено або спростовано наступні гіпотези:

- Гіпотезу про високий ступінь конфліктогенності українського суспільства через економічні, політичні, ідеологічні, військові протиріччя підтверджено оцінками експертів, та визначено дану тематику актуальною для подальшого опрацювання та імплементації на рівні державного управління;

- Допускається існування ряду конфліктогенних чинників, які в різній мірі можуть впливати на появу конфліктів в суспільстві – так, насправді, за професійними поглядами респондентів вибудовано систему найбільш популярних чинників конфліктної взаємодії населення, що справджується як для окремих груп населення, так і на державному рівні моніторингу суспільних відносин;

- Прослідковується прямолінійна залежність між економічним станом розвитку регіону та його конфліктогенністю – дана гіпотеза підтверджена частково, адже в контексті дослідження залежності конфліктогенності кожного

окремо взятого регіону від економічного стану його жителів, лише в Миколаївській області кореляція цих двох показників є високою, тоді як всі інші регіони не мають такого очевидного зв'язку між конфліктогенністю та економічною незлагодженістю. Проте, якщо групувати регіони за географічним місцезнаходженням, то розділення є більш помітним, враховуючи оцінки експертів та відомі статистичні дані рівня економічного добробуту регіонів;

- Гіпотеза про прямолінійну залежність конфліктогенності суспільства від наявності економічної нестабільності підтверджено, адже, справді, незадовільний матеріальний стан дає соціуму поштовх до конфліктного шляху вирішення особистих чи групових питань. Основними економічними категоріями схильними до конфліктності є: злиденні, бідні та малозабезпечені групи населення.

- Припускається, що економічна криза чинить негативний вплив на рівень життя через матеріальні блага, що в свою чергу змушує соціум піклуватися про своє забезпечення, відсуваючи на другий план потребу в конфліктному вирішенні проблемних питань – гіпотезу спростовано, відповідно до отриманих експертних оцінок, адже найменш конфліктними виявилися саме достатньо забезпечені та заможні категорії населення;

- Підтверджено гіпотезу стосовно того, що економічно незабезпечені групи населення є більш конфліктогенними ніж заможні верстви соціуму, наявний комплекс незадоволених потреб впливає у агресію та ворожість до всіх загрозливих проявів соціуму;

- Прогнозований недостатній рівень державної підтримки та правового забезпечення питання вирішення конфліктів підтверджено, адже за оцінками фахівців Верховна Рада України та Кабінет Міністрів виконують свою роботу за напрямком вироблення якісно нових моделей економічного розвитку, та уникнення посилення конфліктогенності в суспільстві лише на 48 та 57% відповідно.

## ВИСНОВКИ

У магістерській дисертації проведено узагальнення та запропоновано нові підходи до вирішення актуальної науково-практичної проблеми теоретико-методологічного обґрунтування сутності підвищення конфліктогенності суспільства в умовах економічних криз.

За результатами дослідження сформульовано наступні висновки та рекомендації:

1. Конфлікт – це соціальне явище у вузькому значенні та суспільний процес у широкому. Феномен конфлікту полягає у його неминучості, поступовому ускладненні, оновленні структури та джерел виникнення.

Наукові погляди вчених відображають два підходи до розуміння сутності поняття конфлікт. З одного боку конфлікт трактується як фактор, що рухає соціальні процеси і виступає джерелом суспільних змін. Під впливом конфліктів суспільство стає здатним до змін, соціальні відносини у суспільстві в конфліктних ситуаціях стають набагато мобільнішими та гнучкими. З іншого боку, вчені розглядають конфлікт як дестабілізуюче явище, як певну аномалію у функціонуванні соціальних систем, «хворобу», яка спалахує внаслідок людських взаємовідносин, і є відхиленням від прийнятих норм соціальної взаємодії.

Узагальнюючи численні напрацювання вчених, автором сформульоване власне визначення поняття конфлікт. Конфлікт – це деструктивне соціальне явище динамічного характеру, яке проявляється у формі протиборства між людьми або групами людей щодо реалізації ними їх суперечливих інтересів, думок, позицій, цілей, поглядів, цінностей, уподобань тощо.

2. Конфліктогенність – це соціальне системне явище в суспільстві, що включає об'єктивні обставини і суб'єктивні образи, які в свою чергу у результаті соціальної взаємодії представників великих груп породжують напруженість. На відміну від конфлікту, який має на увазі граничний випадок загострення протиріч, конфліктогенність – це сукупність напруг в різних сферах життєдіяльності, які в результаті впливу певних факторів можуть призвести до конфлікту.



Конфліктогенність суспільства має тенденцію до зростання у перехідних періодах розвитку суспільства; рівень конфліктогенності прямує до зниження внаслідок зміцнення інституційної системи. Посилення конфліктогенності суспільства має місце і в разі нелегітимної економічної диференціації суспільства. Інтенсифікації конфліктогенності в суспільстві сприяє посилення неузгодженості інтересів різних верств суспільства.

Врегулюванню конфліктної ситуації сприяють заходи, спрямовані на перетворення конфліктогенного середовища та усунення конфліктогенів, або, принаймні, їх зменшення. Перетворення конфліктогенного середовища стає можливим через формування несуперечливої прозорої законодавчої системи. Зменшення кількості або усунення конфліктогенів досягається здебільшого силами виконавчої влади.

3. Поштовхом для глобальних змін здебільшого стають кризові явища та процеси. Кризи наступають у період ослаблення системи і неможливості її протистояння деструктивним тенденціям. Виходячи з великої кількості наукових праць, виявлено різні підходи до трактування поняття кризи. Серед них є базова відмінність щодо оцінки явища криз у негативному та позитивному аспектах. Прихильники негативного підходу кризу розглядають як посилення протиріч, що виникають безпосередньо у внутрішньому та зовнішньому середовищі соціально-економічних систем, причинами криз є небажаний стан економіки, погіршення показників функціонування. Прихильники позитивного підходу вважають, що кризи здатні привести економічні системи до оновлення. Попри відмінності у позиціях вчених щодо визначення поняття криза, єдиною є думка про те, що криза – це невід’ємна умова функціонування економічних систем.

Враховуючи різні підходи до трактування вченими сутності кризи, в роботі запропоноване його авторське визначення: криза – це переломна фаза розвитку систем, на якій відбувається перебудова звичного устрою та зміна усталеного стану, спричиненого порушенням рівноваги та розбалансованістю її складових елементів. Економічна криза – це складова економічного циклу, яка проявляється через негативні економічні явища, спричинені дисбалансом у

процесах розвитку економічних систем, та має небажані наслідки у формі спадів виробництва, банкрутства підприємств, зростання безробіття та інфляції, що призводить до погіршення добробуту населення.

4. У складних умовах невизначеності розвитку економічних систем дуже важливим завданням є вироблення збалансованої послідовної політики щодо управління економічними кризами. У разі настання кризи, як неминучого явища, необхідним є вироблення політики щодо пом'якшення наслідків кризи, рекомендацій щодо подолання з найменшими витратами ймовірності настання економічної рецесії. На державному рівні з метою протидії наслідкам кризи мають бути прийняті до виконання антикризові програми, пакети заходів і плани дій, які будуть спрямовані, в першу чергу, на відновлення фінансової стабільності та зміцнення банківського сектору. Попередження і подолання криз має стати основним стратегічним орієнтиром державної економічної політики.

Криза як переломне явище, викликає безліч негативних наслідків як для економіки певної країни, так і для світової економіки в цілому. Останніми десятиліттями наукове співтовариство чимало уваги приділяє розробці проблеми запобігання кризам: проводяться різні моніторинги, створюються міжнародні фінансові організації, зміцнюються інструменти державного регулювання економічних процесів тощо. З огляду на актуальність проблеми, перед вітчизняними науковцями та практиками стоїть серйозна задача щодо формування власного досвіду антикризового управління з урахуванням існуючої практики господарювання та соціально-економічної ситуації, що має місце в країні.

5. З метою оцінювання ознак конфліктогенності суспільства в роботі проведений кореляційний аналіз. На основі поділу ознак конфліктогенності на три групи побудовані інтегральні показники, що показують зміни сукупності напруг в суспільстві. В цілому зростання конфліктогенності суспільства відбувається у кризові періоди, а повільне зниження – у посткризові періоди, останніми роками, внаслідок нестабільного соціально-економічного становища в країні, показник конфліктогенності суспільства має нестійку тенденцію.

6. У контексті поставлених завдань виявлення причин посилення напруженості в суспільстві висувається припущення, що на рівень соціальної конфліктогенності суспільства найбільший вплив робить якість життя населення, перш за все, рівень життя. Негативна динаміка показників, які характеризують якість життя населення, може виступати у вигляді причин (факторів) зростання напруженості в суспільстві, тобто посилення конфліктогенності суспільства.

Інтегральний показник конфліктогенності дає узагальнюючу її характеристику за всіма ознаками. Найбільш сильний вплив чинять економічні показники, що визначають рівень життя населення: індекс людського розвитку; ВВП на душу населення за ПКС; частка населення з найменшими доходами; співвідношення середньодушових грошових доходів населення з величиною прожиткового мінімуму; середньорічний дохід на душу населення; витрати на кінцеве споживання домашніх господарств на душу населення; вклади фізичних осіб в кредитних організаціях; середньомісячна номінальна нарахована заробітна плата зайнятих в економіці; загальне безробіття.

Інтегральний показник соціальної конфліктогенності знижується при зменшенні чисельності і частки населення з грошовими доходами нижче величини прожиткового мінімуму і дефіциту грошового доходу. Сукупність соціальних напруг в суспільстві знижується при збільшенні доходів населення, зниження чисельності і частки бідного населення і рівня безробіття.

7. В рамках проведеного дослідження було зібрано оціночні судження експертів стосовно впливу економічної кризи на конфліктогенність суспільства, визначено системи конфліктогенів, які чинять напругу в соціумі, що згодом переростає в конфлікти на міжособистісному, груповому, національному рівнях; досліджено рівень кореляції між конфліктогенністю та економічним забезпеченням регіонів України, оцінено рівень конфліктності населення України в залежності від їх реального доходу і можливостей задовольнити свої потреби; розроблено ряд рекомендацій щодо подолання негативної кореляції між конфліктогенністю суспільства та економічними негараздами.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анцупов А. Я., Шипилов А.И. Конфликтология: учебник для вузов. М.: ЮНИТИ, 1999. 551 с.
2. Анцупов А. Я., Шипилов А.И. Словарь конфликтолога. М.: ЭКСМО, 2010. 656 с.
3. Балакірева О.М., Серeda Ю.В. Динаміка соціально-економічного самопочуття та рівня життя населення. *Український соціум*. 2015. № 3. С. 125-145.
4. Балакірева О.М., Білоус Є.В., Тітар І.О. Протести з економічними вимогами в Україні (за результатами моніторингу 2009–2014 рр.). *Український соціум*. 2015. № 2. С. 83-96.
5. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Самооцінка матеріального становища, обсяг тіньових доходів та фінансова поведінка населення України. *Український соціум*. 2013. № 2. С. 207-228.
6. Балакірева О.М., Дмитрук Д.А. Динаміка соціально-економічних оцінок та очікувань населення України: 2006-2012 рр.. *Український соціум*. 2013. № 1. С. 171–194.
7. Бессонова О. Э. Институциональный кризис и эволюционные возможности его преодоления. *Общественные науки и современность*. 2014. № 4. С. 73-86. URL: [http://ecsocman.hse.ru/data/2017/12/24/1251078364/73-86\\_Bessonova.pdf](http://ecsocman.hse.ru/data/2017/12/24/1251078364/73-86_Bessonova.pdf)
8. Бродский Б. Е. Трансформационные кризисы. *Экономический журнал ВШЭ*. 1998. № 3. С. 322-341.
9. Бекешкіна І. Е. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні. К.: Абрис, 1994. 48 с.
10. Богданов А. А. Тектология: (Всеобщая организационная наука). В 2 кн. / Отд-ние экономики АН СССР. Ин-т экономики АН СССР. М.: Экономика, 1989. 351 с.
11. Всесвітній економічний форум. URL: <https://www.weforum.org/>

12. Відділ статистики ЄЕК ООН. URL: <http://w3.unece.org/PXWeb/en>
13. Гальчинський А.С. Криза і цикли світового розвитку. К.: АДЕФ-Україна, 2009. 392 с.
14. Гедікова Н. Особливості сучасного процесу системної трансформації українського суспільства. *Перспективи*. 2014. № 1 (59). с. 44-48.
15. Гірник А. М. Основи конфліктології: навч. посіб.. К.: Києво-Могилянська академія, 2010. 222 с.
16. Гірник А.М. Основи конфліктології. К.: ВГІ НАОУ, 2001.
17. Гидденс Э. Социология. URL: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Sociolog/gidd/](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/gidd/)
18. Головаха Е. И. Украинское общество: четверть века вынужденной трансформации и перспектива декларированного транзита. *Держава та глобальні соціальні зміни: 25 років української незалежності: Матеріали VII міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29-30 листопада 2016 р.)* / укладачі: А. А. Мельниченко, П. В. Кутуєв. Київ; Одеса: «Айс Принт», 2016. С. 15-17 .
19. Головаха Е. И., Панина Н. В. Потенциал протеста украинского общества *Социс*. 1999. №10. С. 31-40.
20. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується. *Досвід соціологічного моніторингу в Україні*. К., 1997. 156 с.
21. Головаха Є., Паніна Н. Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до «помаранчевої революції» *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. 2006. №3. С. 32-51.
22. Гребеньков Г. В. Конфліктологія: навчальний посібник. Львів: Магнолія 2006, 2011. 229 с.
23. Грязнова Ю. Г. Конфликтотенность межпоколенного взаимодействия в культуре современного российского общества. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/konfliktotennost-mezhpokolennogo-vzaimodeystviya-v-kulture-sovremennogo-rossiyskogo-obschestva>

24. Гриценко А.А. Институциональная политическая экономия: методологический потенциал и новые возможности. *Формування ринкової економіки: зб. наук. пр. – Спец. вип.: Методологічні проблеми сучасної політичної економії.* / відп. ред. О.О. Беляєв. К.: КНЕУ, 2011. С. 21-31.
25. Даниленко О.А. Социологическое измерение конфликта: монографія. Х.: ХНУ, 2003. 242 с.
26. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / пер. с нем. Л. Ю. Пантиной. М.: РОССПЭН, 2002. 288 с.
27. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта *Социологические исследования.* 1994. № 5. С. 142-147.
28. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>
29. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія / Балакірева О.М. та ін.; / ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої. НАН України; Ін-т екон. та прогнозування. К., 2011. 592 с.
30. Дмитриев А. В. Конфликтология. М.: Гардарики, 2007. 375 с.
31. Дойч М. Разрешение конфликта: конструктивные и деструктивные процессы. *Социально-политический журнал.* 1997. №1. С. 202-212.
32. Дуткевич Т. В. Конфликтологія з основами психології управління: навч. посіб.. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 456 с.
33. Егидес А.П. Психотехника синтонного общения [Электронный ресурс]: Библиотека: Популярная психология и психотерапия / Институт психотерапии и клинической психологии. – URL: <http://www.klex.ru/cgg>
34. Економічна активність населення України 2016: Стат. збірник. *Державна служба статистики України.* К., 2017. 205 с.
35. Економічна активність населення України 2015: Стат. збірник. *Державна служба статистики України.* К., 2016. 201 с.
36. Економічна активність населення України 2014: Стат. збірник. *Державна служба статистики України.* К., 2015. 206 с.
37. Економічна активність населення України 2013: Стат. збірник. *Державна служба статистики України.* К., 2014. 197 с.

38. Економічна активність населення України 2012: Стат. збірник. *Державна служба статистики України*. К., 2013. 204 с.
39. Економічна активність населення України 2008: Стат. збірник. *Державна служба статистики України*. К., 2009. 228 с.
40. Ємельяненко Л. М., Петюх В. М., Торгова Л. В., Гриненко А. М. Конфліктологія: навч. посіб. К.: КНЕУ, 2003. 315 с.
41. Індекс сприйняття корупції у світі. URL: <https://ti-ukraine.org/cpi2017/#/>
42. Індекс глобального тероризму. URL: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/11/Global-Terrorism-Index-2017.pdf>
43. Інститут економіки та прогнозування НАН України. URL: <http://ief.org.ua/?lang=ru>
44. Иванов О. И. Социальная напряженность и социальный конфликт. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 6. 2005. Вып. 3. С. 24-30.
45. Казаков В. С., Танчер В. В. Технологии регуляции конфликтов. *Современная конфликтология в контексте культуры мира*. М., 2001. С. 52-58.
46. Кильмашкина Т. Н. Конфликтология: социальные конфликты: учеб. пособие для вузов. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. 279 с.
47. Кіржнер Л. О., Мартиненко М. В., Мангольд О. В. Конфліктологія: навч. посіб. Х.: Харківський національний економічний університет, 2007. 142 с.
48. Козер Л. Враждебность и напряженность в конфликтных отношениях / Л. Козер. – URL: <http://udik.com.ua/books/book-1132/chapter-39770/>
49. Козер Л. Функции социального конфликта: пер. с англ. М.: Идея-Пресс, 2000. 205 с.
50. Козер Л. Завершение конфликта: пер. с англ. *Социальный конфликт: современные исследования*. М.: ЮНИОН 1991. С. 27-34.
51. Кондратьев Н. Д. Проблемы экономической динамики / Под ред. Л. И. Абалкина. М.: Экономика, 1989. 526 с.
52. Кравченко Н. В. Підвищення якості життя населення на засадах реалізації соціальної політики: дис. на здобуття наукового ступеня к. екон. н. – Маріуполь, 2016.

53. Курило І.О. Соціально-економічна структура населення: еволюція, сучасність, трансформації: монографія. / відповід. ред. В.С. Стешенко. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2006. 472 с.
54. Левин К. Типы конфликтов. М.: МГУ, 1982.
55. Ложкин Г.В., Повякель Н.И. Практическая психология конфликта. К., 2002.
56. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: колективна монографія. / Лібанова Е.М. та ін.; за заг. ред. Е.М. Лібанової. К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2012. 320 с.
57. Маркс К. Капитал: в 3-х томах. М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. 2230 с.
58. Мизес Л. Экономический кризис и его причины. СПб.: Либроком, 2003. 224 с.
59. Монастырская Н. И. Концепт «конфликтогенность»: определение дефиниций. *Science Time*. 2014. № 11. С. 234-238.
60. Національний банк України. URL: <https://www.bank.gov.ua>
61. Небоженко В. С. Соціальна напруженість і конфлікти в українському суспільстві. К.: Абрис, 1994. 64 с.
62. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу: монографія / за ред. Е. М. Лібанової. К.: Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, 2012. 404 с.
63. Орлянський В. С. Конфліктологія: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2007. 160 с.
64. Панина Н. Готовность населения к различным формам социального протеста. *Политическая культура населения Украины*. К.: Наукова думка, 1993. С. 42-51.
65. Перов Е.В. Диагностика и прогнозирование социальной конфликтогенности общества. Старый Оскол: ТНТ, 2013. 140 с.



66. Перов Е.В., Перова М.Б. Концепция конфликтогенности общества // Управление экономическими системами: электронный научный журнал. 2014. №12. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya-konfliktogennosti-obschestva>
67. Петровская Л. А. О понятийной схеме социально-психологического анализа конфликта. *Теоретические и методологические проблемы социальной психологии*. М., 1977. С. 131-142.
68. Пірен М. І. Конфліктологія: підручник. К.: МАУП, 2003. 360 с.
69. Пірен М.І. Деонтологія конфліктів та управління: навч.-практ. посіб. / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. К, 2001. 377 с.
70. Пірен М.І. Конфлікт і управлінські ролі. Соціально-психологічний аналіз: навч.-практ. посіб. / Укр. акад. держ. упр. при Президентові України. К., 2000. 200 с.
71. Пірен М.І. Основи конфліктології. К., 1997.
72. Подлесна В.Г. Особливості сучасної соціально-економічної кризи в Україні та основні орієнтири її подолання. *Науковий журнал «Економіка України»*. 2015. № 6 (643). С. 74-81.
73. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування (2013-2016 рр.): статистична інформація Генеральної прокуратури України. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html>
74. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь / Яблонський В. М. та ін.; за заг. ред. О. А. Корнієвського. К.: НІСД, 2017. 56 с.
75. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості: аналітична доповідь К.: НІСД, 2014. 78 с.
76. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь / А. В. Єрмолаєв та ін. К.: НІСД, 2012. 48 с.
77. Протестні прогнози на наступний рік: занепокоєння економікою і промисловістю країни змусить людей вийти на вулиці (Результати опитування проведеного Київським міжнародним інститутом соціології у листопаді-грудні 2011 р., в межах проекту незалежної мережі досліджень громадської думки

Геллап Інтернешнл у 57 країнах світу). URL: <http://old.kiis.com.ua/ua/news/view-133.html>

78. Проноза П. В., Грищенко О. В. Определение сущности понятия «кризис» и анализ причин возникновения кризисных явлений в экономиках стран мира в 1636-1933 гг. *Бизнес Информ.* № 12. 2010. С. 50-53.

79. Резнік О. Динаміка громадсько-політичних практик і протестних настроїв в Україні. / Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг: у 2-х томах. Т 1. Аналітичні матеріали / за ред. В.М. Ворони, М.О. Шульги. К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. С. 221-224.

80. Рубин Дж., Пруитт Д., С.Х. Ким. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. СПб.: Прайм ЕВРОЗНАК, 2001. 352 с.

81. Світовий банк. URL: <http://data.worldbank.org>

82. Сергеева Л. Н., Теряник Е. А. Анализ международного опыта определения показателя «качество жизни». *Бизнес Информ.* 2009. № 6. С. 11-17.

83. Скотт Д. Г. Конфликты и пути их преодоления. К.: Внешторгиздат, 1991. 190 с.

84. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015 / Київський міський інститут соціології. К.: КМІС, 2015. 68 с. URL: [https://kiis.com.ua/materials/pr/20161602\\_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf](https://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf)

85. Соціологічні зрізи українського суспільства (моніторинг соціально-економічних очікувань населення: 2005–2014 рр.): наукова доповідь / Балакірева О.М. та ін. К.: Інститут соціології НАН України, 2015. 78 с.

86. Соціологія конфлікту: Соціологія. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / за ред. В. Г. Городяненка. К, 2002.

87. Стан сучасного українського суспільства: цивілізаційний вимір / О.Г. Злобіна та ін.; за наук. ред. М.О.Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2017. 198 с.

88. Статистичний відділ ООН. URL: <http://unstats.un.org>

89. Статистична служба ЄС – Євростат. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat>

90. Степаненкова В. М. Понятие социального конфликта в теории Ральфа Дарендорфа. *Социс*. 1994. №5. С. 141-146.
91. Стратегічні виклики ХХІ століття суспільству та економіці України: У 3-х томах. Т. 3. / за ред. В.М. Геєця та ін. К.: Фенікс, 2007.
92. Тітар І.О., Білоус Є.В. Протести з економічними вимогами в Україні. *Український соціум*. 2016. № 2, с. 120-123.
93. Туган-Барановский М.И. Избранное: Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. М.: Наука – РОССПЭН, 1997. 576 с.
94. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 3 (17) / за ред. д. екон. н. В.М. Ворони, д. соціол. н. М.О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2016. 550 с.
95. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 2 (16) / за ред. д. екон. н. В.М. Ворони, д. соціол. н. М.О. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2015. 780 с.
96. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1 (15). Том 1 / за ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2014. 545 с.
97. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 1(15). Том 2 Таблиці і графіки / за ред. д. екон. н. В. Ворони, д. соціол. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2014. 410 с.
98. [Українське суспільство 1992-2013. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг](#) / за ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, 2013. 566 с.
99. [Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг](#). К. : Інститут соціології НАН України, 2012. 660 с.
100. [Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг. Том 1. Аналітичні матеріали](#) / За ред. д. ек. н. В. Ворони, д. соц. н. М. Шульги. К.: Інститут соціології НАН України, Азбука, 2011. 576 с.

101. [Українське суспільства 1992 - 2010. Соціологічний моніторинг](#) / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. К.: ІС НАНУ, 2010. 636 с.
102. [Українське суспільство 1992-2009. Динаміка соціальних змін](#) / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. К.: ІС НАНУ, 2009. 560 с.
103. Українське суспільство 1992-2006. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. К.: ІС НАНУ, 2006. 578 с.
104. Українське суспільство 1994-2005. Динаміка соціальних змін / За ред. д.е.н. В.М.Ворони, д.соц.н. М.О.Шульги. К.: ІС НАНУ, 2005. 653 с.
105. Український інститут соціальних досліджень ім. О. Яременка. URL: <http://www.uisr.org.ua/>
106. Фишер Р., Юри У. Путь к согласию или переговоры без поражения. / Пер. с англ. А. Гореловой; Предисл. В. А. Кременюка. М.: Наука, 1992. 158 с.
107. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М. 1994.
108. Хансен Э. Экономические циклы и национальный доход / Пер. з англ. М.: Издательство иностранной литературы, 1959. 760 с.
109. Цой Л. Н. Практическая конфликтология. М.: 2001. 233 с.
110. Энциклопедия социологии. URL: <https://dic.academic.ru/>
111. Ядгаров Я. С. История экономических учений. М.: Инфра-М, 2009. 480 с.
112. Azar E. E. The management of protracted social conflict. Hampshire, UK: Dartmouth. 1990.
113. Barro R. J. Economic growth in cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106. 1991. P. 407-430
114. Barro R. J. Determinants of Economic Growth, MIT Press, Cambridge, MA, 1997.
115. Burton J. W. Conflict: Resolution and prevention. New York: St. Martin's, 1990.
116. Burton J. Systems, States, Diplomacy and Rules. Cambridge, 1968.
117. Burton J. World Society. Cambridge, 1972

118. Boulding K. E. Conflict and defense: a general theory. New York: Harper & Brothers, 1962. 349 p.
119. Briefing Note on Conflict Analysis and Ripeness for Mediation Laurie Nathan, UN High Level, Mediation Course, 2013.
120. Cockell, John G. Conceptualizing Peacebuilding: Human Security and Sustainable Peace, in Michael Pugh, ed., Regeneration of War-Torn Societies. London: Macmillan (15-34), 2000.
121. Conflict Analysis: Understanding Causes, Unlocking Solutions: Levinger, Matthew, USIP, 2013.
122. Conflict Tools: CDC and Copret, by Mason, Simon A. and Richard Sandra, 2015.
123. Dahrendorf R. Soziale Klassen und Klassenkonflikt in des industriellen Gesellschaft. Stutt, 1957.
124. Dahrendorf R. Elemente einer Theorie des sozialen Konflikts. München, 1965.
125. Dahrendorf R. Zu einer Theorie sozialen Konflikts // Zapf W. Theorien sozialen Wandels. Köln-Berlin, 1969.
126. Designing Processes: The ACCP Model In: Conflict Transformation in Practice, CSS ETH Zurich and Cordoba Foundation, edited by O. Frazer and I. Ghetta, 2003.
127. Deutsch, M. The resolution of conflict: Constructive and destructive processes. New Haven, CT: Yale University Press, 1973.
128. Esteban J.-M. and Ray D. (1999). Conflict and distribution. Journal of Economic Theory, 87, 1999. P. 379-415.
129. Machlup, Fritz. Disputes, paradoxes, and dilemmas concerning economic development. *Rivista Internazionale di Scienze Economiche e Commerciali* 4, 1957. №.9.
130. Mats Berdal and David M. Malone (eds.). For a discussion of the importance of economic factors in many civil wars of the 1990s, Greed and Grievance: Economic Agendas in Civil Wars, Boulder, CO: Lynne Rienner, 2000.

131. Pugh Michael (2005). The Political Economy of Peace building: A Critical Theory Perspective. *International Journal of Peace Studies* 10 (2), p. 23-42.
132. Ross M. H. (1993). The management of conflict: Interpretations and interests in comparative perspective. New Haven, CT: Yale University Press.
133. Rubin J. Z., Pruitt D. G., & Kim S. H. (1994). Social conflict: Escalation, stalemate and settlement (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
134. Schneider F. Shadow Economies of 145 Countries all over the World: What do we really know? // Brookings – Quality. Independence. Impact URL: [https://www.researchgate.net/publication/4762303\\_Shadow\\_Economies\\_of\\_145\\_Countries\\_all\\_over\\_the\\_World\\_What\\_Do\\_We\\_Really\\_Know](https://www.researchgate.net/publication/4762303_Shadow_Economies_of_145_Countries_all_over_the_World_What_Do_We_Really_Know)
135. Selby Jan (2008). The Political Economy of Peace Processes. In *Whose Peace? Critical Perspectives on the Political Economy of Peace-building*, eds. Michael Pugh, Neil Cooper and Mandy Turner. Palgrave, London, p. 11-29.
136. Sen A. On Economic Inequality, Clarendon Press, Oxford, 1973.
137. Schumpeter, J. Business Cycles: A theoretical, historical and statistical analysis of the Capitalist process. New York: McGraw-Hill Book Company, 1939. 461 p.
138. Sombart, Werner. The quintessence of capitalism: a study of the history and psychology of the modern business man. Library Reprints, 1915. 400 p.
139. Wilkinson R. Impact of Inequality: How to Make Sick Societies Healthier / Richard Wilkinson. Padstow: TJ International Ltd, 2007. 356 p.

# ДОДАТКИ

Видова класифікація конфліктів\*

Класифікаційні ознаки	Види конфліктів
за масштабом:	загальні та парціальні
за кількістю причин, що їх породжують:	однофакторні та багатofакторні
за наслідками:	конструктивні та деструктивні
за сферою виникнення:	ділові та особисті
за кількістю учасників:	внутрішньо особистісні, міжособистісні та між групові
за тривалістю:	короткочасні та групові
за сферами прояву:	політичні, організаційні, соціально-економічні, етнічні, міжнаціональні, ідеологічні, сімейні, військові, юридичні, побутові тощо
за принципом доцільності (недоцільності):	закономірні (неминучі), необхідні, вимушені та функціонально невиправдані
за способом розв'язання:	антагоністичні (насильницькі) та компромісні (ненасильницькі)
за спрямованістю впливу (з точки зору організаційних впливів):	горизонтальні та вертикальні
за ступенем виразності:	відкриті та закриті
за потребами:	когнітивні та конфлікти інтересів
за стадією розвитку:	ті, що зароджуються, зрілі та згасаючі
за ступенем відношення до окремого суб'єкта:	внутрішні та зовнішні

\* узагальнено автором на основі [40, 54, 63, 68, 80, 83, 86, 109]



## Аналіз підходів до визначення понять «криза», «економічна криза»

Вчені	Сутність поняття
<i>Трактування сутності поняття «криза»</i>	
А. Богданов (1989 р.)	Криза – це зміна організаційної форми комплексу. Всяка зміна (системи) повинна розглядатися як особлива криза. Всяка безперервність може бути розбита аналізом на нескінченний ланцюг криз
С. Ожегов (1998 р.)	Криза – 1. Різкий, крутий перелом у чомусь. 2. Обумовлений протиріччями в розвитку суспільства розлад економічного життя. 3. Скрутне, важке положення
Л. Абалкін (1999 р.)	Криза – глибокий розлад, різкий перелом, період загострення суперечностей у процесі розвитку якої-небудь сфери людської діяльності
В. Котляров (1999 р.)	Криза – це переломний момент, визначений переворот, сама рішуча пора перехідного стану
С. Горлов-Марченко (2000 р.)	Характеризує кризову ситуацію як максимально можливу ступінь зміни і відхилення від нормальної ситуації, що призводить до негативних впливів на систему або до негативного результату. При цьому під нормальною ситуацією він розуміє «максимально можливу ступінь змін і відхилень ситуації від цілей, завдань і інтересів, що не призводить до негативних наслідків або результатів
В. Воронкова (2004 р.)	Криза – специфічна фаза розвитку, яка характеризується різкою зміною звичного устрою системи, порушенням її рівноваги
Т. Юрьєва (2009 р.)	Криза – становище, при якому існуючі засоби досягнення цілей стають неадекватними, у результаті чого виникають непередбачені ситуації й проблеми
І. Євграфова, О. Краснікова (2009 р.)	Криза (у перекладі із грецьк. – «рішення, поворотний пункт») – крутий різкий перелом, важке перехідне становище якого-небудь процесу
О. Демчук, Т. Єфремова (2009 р.)	Криза – гостра, нестабільна ситуація, що має негативні наслідки. Разом з тим, критична ситуація пов'язана не тільки з руйнуванням, але й з відновленням, розвитком

О. Маковоз, А. Глазкова (2012 р.)	Криза – це такий стан системи, за якого відбувається динамічна безповоротна трансформація її елементів, втрата звичних зв'язків та порушення збалансованості системи
<i>Трактування сутності поняття «економічна криза»*</i>	
А. Сміт (1776 р.)	Кризи називав «перегрівками» економіки і зазначав, що такі перегріви є результатом спекулятивних дій
Ж.-Б. Сей (1803 р.)	Пояснював кризові явища в економіці диспропорціями, що виникають у процесі виробництва, обміну і споживання та відкидав можливість всезагальної економічної кризи
С. Сисмонді (1819 р.)	Кризи є істотними проявами іманентних протиріч, що виникають у бурхливій формі, охоплюють широкі області та повторюються через певні періоди. Пояснював їх недоспоживанням
К. Маркс, Ф. Енгельс (1867 р.)	Криза виступає формою вирішення протиріч, що нагромадилися, і фазою економічного циклу, а безпосередньою його причиною є невідповідність між продуктивною силою капіталістичного суспільства, протиріччя між тенденцією капіталістичного виробництва до безмежного розширення виробництва й обмеженістю платоспроможного попиту
М. Туган-Барановський (1900 р.)	Розглядав кризу як певне явище економічної кон'юнктури, що являє собою сукупність двох хвиль: «підвищувальної» і «понижуючої». Криза розглядається вченим крапкою перелому цих хвиль, як закінчення фази підйому й початок фази скорочення, і є вихідною фазою економічного циклу
В. Сомбарт (1915 р.)	Економічна криза – економічне негативне явище, при якому масово виникає небезпека для економічного життя, дійсності
Дж. Кейнс (1936 р.)	Під кризою розумів економічну проблему, яку здатна врегулювати держава шляхом монетарної політики
Ф. Мечлап (1957 р.)	Економічна криза має місце, коли виникає небажаний стан економічних відносин, нестерпне критичне положення більших верств населення й виробляючих галузей економіки
Л. Мендельсон (1959 р.)	Криза – вибух всіх економічних суперечностей буржуазного суспільства, порушення процесу

	капіталістичного виробництва у всіх його фазах. Криза – це масове перевиробництво товарів у порівнянні з ємкістю ринку, неможливість їх реалізації по існуючим цінам, обумовлена корінними суперечностями капіталізму
Готтфريد фон Хаберлер (1960 р.)	Криза – гостре фінансове напруження, паніка, тиск на банки, відлив золота та банкрутства
Є. Варга (1974 р.)	Економічна криза – тимчасове («на момент») насильницьке вирішення різких протиріч розширеного відтворення, що накопичились
С. Фішер, Р. Дорнбуш, Р. Шмалензі (1988 р.)	Криза є невід'ємною частиною економічного циклу. При ньому в економіці відбуваються порушення рівноваги різної природи, міняється грошова й фіскальна політика, з'являються нові продукти або нові методи виробництва, змінюються споживчі переваги людей або їх переваги при виборі роботи, змінюються ціни на нафту й інші види сировини й т. п., криві сукупного попиту зрушуються, а обсяг виробництва й ціни міняються паралельно із цими зрушеннями, тобто відбувається порушення рівноваги попиту та пропозиції
А. Азріліян (1997 р.)	Економічна криза – це одна з фаз (криза, депресія, поживавлення, підйом) циклу виробництва, що виявляється в різкому спаді об'ємів виробництва в результаті перевиробництва товарів в порівнянні з платоспроможністю». Дане визначення припускає циклічність розвитку економічної системи і основна причина кризи – перевиробництво товарів
К. Макконнелл, С. Брю (1999 р.)	Економічну кризу розглядають у контексті економіки з діловою активністю, що знижується, для якої характерна несприятлива ситуація стагнації економіки, що виникає тоді, коли валові інвестиції менше, ніж амортизація, тобто коли в економіці за рік споживається більше капіталу, чим виробляється. У цих умовах чисті інвестиції будуть мати знак мінус, а в економіці відбудеться деінвестування, тобто скорочення інвестицій
Б. Райзберг, Л. Лозовський, О. Стародубцева	Економічна криза – різке погіршення економічного стану країни, що проявляється в значному спаді виробництва, порушенні сформованих виробничих зв'язків, банкрутстві

(1999 р.)	підприємств, зростанні безробіття, і в підсумку – у зниженні життєвого рівня, добробуту населення.
Є. Коротков (2000 р.)	Економічна криза – це крайнє загострення суперечностей в соціально-економічній системі (організації), загрозливе її життєстійкості в навколишньому середовищі
І. Осадчая (2000 р.)	Тривалий період ненормально низького рівня економічної активності й ненормально високого рівня безробіття. Нерідко він супроводжується тенденцією цін до падіння або принаймні до більше повільного зростання, ніж звичайно, і до відносного зниження цін на первинні продукти в порівнянні із цінами на продукцію промисловості.
Л. Кураков, В. Кураков (2001 р.)	Економічна криза – спад економіки, що характеризується значним зниженням рівня виробництва і рівня життя населення, зростанням безробіття і інфляції, порушеннями у фінансово-кредитній системі країни і ін.
А. Борисов (2003 р.)	Економічна криза – різке погіршення економічного становища країни, що проявляється в значному спаді виробництва, порушенні сформованих виробничих зв'язків, банкрутстві підприємств, зростанні безробіття, і в підсумку – у зниженні життєвого рівня, добробуту населення.
К. Рудий (2003 р.)	Криза – порушення рівноваги у функціонуванні системи фінансових відносин, що проявляється у нестабільності фінансів підприємств, кредитно-фінансових закладів та різкому падінні ВВП, яке призводить до порушення процесу та розподілу централізованих фондів держави
В. Ланкін (2006 р.)	Криза – це крайнє загострення протиріч у соціально-економічній системі, що загрожує її життєстійкості в навколишнім середовищі
С. Мочерний (2009 р.)	Криза – основна фаза періодичного економічного циклу, різке погіршення економічного становища в країні. Основними формами її прояву є значний спад виробництва, масові банкрутства підприємств, значне зростання безробіття, фінансово-кредитна криза, падіння цін, зростання відсоткової ставки та ін.
М. Каймакова (2009 р.)	Криза – це вкрай гостра форма загострення протиріч в соціально-економічній системі, що загрожує її життєдіяльності

Є. Гайдар (2009 р.)	Криза – це механізм очищення економіки від її неефективних складових
М. Кизим, В. Грищенко, О. Доровський (2009 р.)	Економічна криза – різке падіння ВВП, значне зменшення виробництва основних видів промислової політики, зростання безробіття та інфляції в країні.
Вікіпедія (2012 р.)	Економічна криза – серйозні порушення у звичайній економічній діяльності. Однією з форм прояву кризи є систематичне, масове нагромадження боргів і неможливість їх погашення в розумний термін
Економічний словник (2012 р.)	Економічна криза – порушення рівноваги між попитом та пропозицією на товари й послуги. Породжує депресивний процес в економічній кон'юктурі. У широкому значенні – загальне або властиве окремій галузі або регіону становище пригнобленої кон'юктури
О. Маковоз, А. Глазкова (2012 р.)	Під економічною кризою розуміють таке порушення економічних зв'язків та пропорцій, за якого неможливе подальше існування соціальної системи у попередньому вигляді. Тобто, по суті, має місце руйнація внутрішньої стійкості господарської системи

\* – незважаючи на той факт, що деякі, автори аналізуючи сутність «економічної кризи», вказують термін «криза», наведені визначення безсумнівно стосуються саме економічної кризи

[узагальнено автором на основі: 1, 7, 8, 10, 14, 51, 53, 54, 68, 72, 78, 80, 83, 86, 91, 93, 129, 138]

Таблиця В.1

Агрегований показник розшарування населення за доходами

Роки	Агрегований показник розшарування населення за доходами
2008	0,63
2009	0,61
2010	0,63
2011	0,62
2012	0,64
2013	0,66
2014	0,65
2015	0,65
2016	0,64
2017	0,65

Таблиця В.2

Агрегований показник злочинності

Агрегований показник злочинності		
Роки	за загальними показниками	за частковими показниками
2008	0,65	0,72
2009	0,64	0,71
2010	0,64	0,68
2011	0,63	0,67
2012	0,6	0,66
2013	0,58	0,65
2014	0,55	0,65
2015	0,52	0,64
2016	0,5	0,63
2017	0,48	0,62

Таблиця В.3

Агрегований показник тероризму

Роки	Агрегований показник тероризму
2008	0,39
2009	0,41
2010	0,42
2011	0,41
2012	0,4
2013	0,38
2014	0,38
2015	0,39
2016	0,37
2017	0,38

Таблиця В.4

Агрегований показник негативної девіантної поведінки

Роки	Агрегований показник негативної девіантної поведінки
2008	0,59
2009	0,58
2010	0,57
2011	0,57
2012	0,56
2013	0,56
2014	0,56
2015	0,55
2016	0,54
2017	0,54

Таблиця В.5

Комплексний показник об'єктивних  
ознак конфліктогенності

Комплексний показник об'єктивних ознак конфліктогенності		
Роки	за загальними показниками	за частковими показниками
2008	0,57	0,58
2009	0,56	0,57
2010	0,52	0,53
2011	0,47	0,51
2012	0,44	0,47
2013	0,44	0,48
2014	0,46	0,48
2015	0,46	0,5
2016	0,49	0,51
2017	0,49	0,52

Таблиця В.6

Агрегований показник суб'єктивного  
образа економічних протиріч

Агрегований показник суб'єктивного образа економічних протиріч		
Роки	за показниками суб'єктивних оцінок	за даними офіційної статистики
2008	0,4	0,63
2009	0,45	0,61
2010	0,43	0,63
2011	0,42	0,62
2012	0,41	0,64
2013	0,4	0,66
2014	0,42	0,65
2015	0,44	0,65
2016	0,46	0,64
2017	0,47	0,65

Таблиця В.7

Агрегований показник  
емоційної реакції населення

Роки	Агрегований показник емоційної реакції населення
2008	0,36
2009	0,33
2010	0,32
2011	0,35
2012	0,28
2013	0,27
2014	0,26
2015	0,25
2016	0,25
2017	0,27

Таблиця В.8

Нормований коефіцієнт економічного  
песимізму

Роки	Нормований коефіцієнт економічного песимізму
2008	0,3
2009	0,48
2010	0,39
2011	0,48
2012	0,39
2013	0,37
2014	0,37
2015	0,44
2016	0,47
2017	0,47

Агрегований показник оцінки державної влади  
та політичного становища в країні

Агрегований показник оцінки державної влади та політичного становища в країні		
Роки	Агрегований показник негативності оцінки державної влади	Агрегований показник суб'єктивного образу політичного становища
2008	0,35	0,31
2009	0,33	0,38
2010	0,36	0,36
2011	0,38	0,39
2012	0,4	0,4
2013	0,3	0,38
2014	0,29	0,33
2015	0,33	0,33
2016	0,37	0,35
2017	0,37	0,36

Таблиця В.10

Агрегований показник суб'єктивної оцінки злочинності

Агрегований показник суб'єктивної оцінки злочинності		
Роки	Агрегований показник суб'єктивної оцінки злочинності	Агрегований показник злочинності за загальними показниками
2008	0,38	0,65
2009	0,33	0,64
2010	0,4	0,64
2011	0,44	0,63
2012	0,48	0,6
2013	0,49	0,58
2014	0,44	0,55
2015	0,44	0,52
2016	0,43	0,5
2017	0,42	0,48



Таблиця В.11

Агрегований показник загострення  
національно-ментальних розбіжностей

Роки	Агрегований показник загострення національно- ментальних розбіжностей
2008	0,3
2009	0,48
2010	0,39
2011	0,48
2012	0,39
2013	0,37
2014	0,37
2015	0,44
2016	0,47
2017	0,47

Таблиця В.12

Комплексний показник об'єктивно-  
суб'єктивних ознак конфліктогенності

Роки	Комплексний показник об'єктивно-суб'єктивних ознак конфліктогенності
2008	0,38
2009	0,4
2010	0,39
2011	0,41
2012	0,42
2013	0,42
2014	0,43
2015	0,44
2016	0,45
2017	0,45

Таблиця В.13

Агрегований показник  
фізіологічної реакції  
населення

Роки	Агрегований показник фізіологічної реакції населення
2008	0,44
2009	0,46
2010	0,42
2011	0,4
2012	0,38
2013	0,37
2014	0,45
2015	0,48
2016	0,49
2017	0,46

Таблиця В.14

Агрегований показник суб'єктивного образу  
політичного становища

Роки	Комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності	Агрегований показник суб'єктивного образу політичного становища
2008	0,3	0,31
2009	0,32	0,38
2010	0,32	0,36
2011	0,33	0,39
2012	0,27	0,4
2013	0,25	0,38
2014	0,25	0,33
2015	0,24	0,33
2016	0,23	0,33
2017	0,22	0,31

Таблиця В.15

Агрегований показник  
економічної реакції населення

Роки	Агрегований показник економічної реакції населення
2008	0,42
2009	0,4
2010	0,39
2011	0,35
2012	0,2
2013	0,2
2014	0,18
2015	0,25
2016	0,27
2017	0,28

Таблиця В.16

Агрегований показник негативності  
демографічної реакції населення

Роки	Агрегований показник негативності демографічної реакції населення
2008	0,42
2009	0,4
2010	0,39
2011	0,35
2012	0,2
2013	0,2
2014	0,18
2015	0,25
2016	0,27
2017	0,28

Таблиця В.17

Агрегований показник  
економічної реакції бізнесу

Роки	Агрегований показник економічної реакції бізнесу
2008	0,4
2009	0,39
2010	0,33
2011	0,27
2012	0,22
2013	0,2
2014	0,18
2015	0,18
2016	0,16
2017	0,16

Таблиця В.18

Комплексний показник суб'єктивно-  
об'єктивних та суб'єктивних ознак  
конфліктогенності

Роки	Комплексний показник суб'єктивно-об'єктивних ознак конфліктогенності	Комплексний показник суб'єктивних ознак конфліктогенності
2008	0,38	0,3
2009	0,4	0,32
2010	0,39	0,32
2011	0,41	0,33
2012	0,39	0,27
2013	0,37	0,25
2014	0,35	0,25
2015	0,33	0,24
2016	0,31	0,23
2017	0,27	0,22

Таблиця В.19

Інтегральний показник  
соціально-економічної  
конфліктогенності суспільства

Роки	Інтегральний показник соціально-економічної конфліктогенності суспільства
2008	0,38
2009	0,37
2010	0,36
2011	0,39
2012	0,4
2013	0,35
2014	0,34
2015	0,37
2016	0,38
2017	0,38

Таблиця В.20

Індекс людського розвитку

Роки	Індекс людського розвитку
1990	0,705
2008	0,733
2009	0,727
2010	0,733
2011	0,738
2012	0,743
2013	0,745
2014	0,748
2015	0,743
2016	0,746
2017	0,751

Таблиця В.21

ВВП за паритетом купівельної  
спроможності

Роки	ВВП за ПКС
2008	8740
2009	7479
2010	7825
2011	8282
2012	8322
2013	8339
2014	8243
2015	7464
2016	7668
2017	7894

Таблиця В.22

Питома вага витрат на кінцеве  
споживання домогосподарств, %

Роки	Питома вага витрат на кінцеве споживання домогосподарств, %
2008	63
2009	64
2010	63
2011	66
2012	68
2013	71
2014	71
2015	66
2016	65

Таблиця В.23

ВВП на душу населення у постійних  
цінах 2010 року

Роки	ВВП на душу населення у постійних цінах 2010 року
2008	4073
2009	2643
2010	2970
2011	3580
2012	3826
2013	4063
2014	2974
2015	2038
2016	2099

Таблиця В.24

Грошові доходи населення в  
розрахунку на одну особу, дол. США

Роки	Грошові доходи населення в розрахунку на одну особу, дол. США (річні)
2008	2493,3
2009	1799,7
2010	2074,3
2011	2486,3
2012	2799,9
2013	2923,8
2014	2198,1
2015	1297,2
2016	1284
2017	1429,8

Таблиця В.25

Середньорічна заробітна плата в  
розрахунку на одного штатного  
працівника, дол. США

Роки	Середньорічна заробітна плата в розрахунку на одного штатного працівника, дол. США
2008	343,2
2009	245,1
2010	283
2011	331,1
2012	379,5
2013	409,7
2014	247,6
2015	192,6
2016	203
2017	253,1

Таблиця В.26

Чисельність населення із  
середньодушовими  
доходами нижче прожиткового  
мінімуму, млн. осіб

Роки	Чисельність населення із середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму, млн. осіб
2010	3,6
2011	3,2
2012	3,8
2013	3,5
2014	3,2
2015	2,5
2016	1,5
2017	0,9

Питома вага населення із середньодушовими  
доходами нижче прожиткового мінімуму, %

Роки	Питома вага населення із середньодушовими доходами нижче прожиткового мінімуму, %
2010	8,6
2011	7,8
2012	9
2013	8,3
2014	8,6
2015	6,4
2016	3,8
2017	2,4